

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

EMİNOVA AYGÜN ŞAHİN qızı

ƏDƏBİYYATIN TƏDRİSİNDƏ DİL ƏSASLI
FƏALİYYƏTİN ROLU

İxtisas: 060102 – DİL VƏ ƏDƏBİYYATIN TƏDRİS METODİKASI VƏ
METODOLOGİYASI (İngilis dili və ədəbiyyatı)

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

Elmi rəhbər: _____

F.e.d., Sabitova Aynur

BAKİ -2022

Mündəricat

GİRİŞ	3
I FƏSİL. DİL VƏ ƏDƏBİYYAT VƏHDƏTİ	8
1.1. Ədəbi mətnlərdə dil faktoru.....	8
1.2. Dil bacarıqlarının inkişafında ədəbiyyatın rolu.....	20
II FƏSİL. ƏDƏBİYYATIN DİL ƏSASLI TƏDRİSİ	38
2.1. İxtisas ölkəsi dilinin öyrənilməsində ədəbi mətnlərin faydası.....	38
2.2. Ədəbiyyatın tədrisində ixtisas ölkəsi dilinin əhəmiyyəti.....	51
EKSPERİMENT	64
NƏTİCƏ	71
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT	74

GİRİŞ

Ədəbiyyat duyğu və düşüncələrin yazılı və ya şifahi formada əks etdirilməsi yoludur. Ədəbiyyat hissləri, düşüncələri və arzuları düzgün üslubda yazıya köçürmək sənətidir. Bu həm də şifahi ifa edilə bilən bir sənətdir.

Yazılan hər mətn ədəbiyyat çərçivəsinə sığmaz. Çünki ədəbiyyat insanlarda estetik hisslər oyadır. Yazmaq üçün yazılmayıb. Çox geniş diapazona malikdir. Şeir, nəsr, dram kimi janrlar ədəbiyyatın növləridir. Dil və mədəniyyəti birləşdirən körpü rolunu oynayır. Dil və mədəniyyət insan mənliliyinin ayrılmaz hissəsidir. Beləliklə, bu bir həyat tərzidir. Mədəniyyət dedikdə ağılmıza ilk dil gəlir. İnsanlar arasında hisslərin və düşüncələrin ötürülməsində vacibdir. Mədəniyyətin nəsildən-nəslə ötürülməsi də dillə mümkündür. Ədəbi mətnlərdə istər məlumat vermək məqsədiylə, istərsə də hisslərin çatdırılması üçün olsun istifadə edilən vasitə dildir. Yəni dil ədəbi mətnlərin təməlini təşkil edir. Ədəbiyyatın əsas vasitəsi dildir.

Ədəbi mətnlərdə şair və ya yazar çatdırmaq istədiyini oxucuya dil vasitəsiylə ötürür. Beləliklə müəllif dildən nə qədər düzgün istifadə edərsə demək istədiklərini oxuculara o qədər təsirli formada çatdırı bilər. Dil eyni zamanda mədəniyyətin də daşıyıcısıdır. Ən qədim zamanlara aid mətnlərdən tutmuş mədəniyyətimizə aid maddi və mənəvi xüsusiyyətlər günümüze gəlib çıxmağı dil sayəsindədir.

Ədəbiyyatla və bir-birilə sıx şəkildə əlaqəlidir. Belə ki, ədəbiyyatın ifadə vasitəsi dildir. Ədəbiyyatın inkişafı dilə, dilin inkişafı da ədəbiyyata təsir göstərir. Ədəbiyyatlar sözlərə yeni mənalar yüklənə bilər.

Mövzunun aktuallığı. Siniflərdə xarici dilli ədəbiyyatın tədrisi zamanı müxtəlif pedoqoji üsul və vasitələrdən istifadə edilməkdədir. Müasir dövrdə ədəbiyyatın tədrisində ixtisas ölkəsi dilinin şagirdlər tərəfindən mənimsənilmə səviyyəsi bir başa rol oynamaqdadır. Şagirdlərin mətnləri tam anlaması, yazıçının fikirlərini tam başa düşməsi üçün mətnin yazıldığı dilin qrammatik və leksik xüsusiyyətlərini bilməsi vacib məsələyə çevrilmişdir. Əgər ədəbi mətnlərdəki bəzi ifadələr, məsələn frazeoloji birləşmələr, ekvivalentsiz sözlər, atalar sözləri, dialektlər şagirdlərə qaranlıq qalarsa

mətnin mənasının tam aydın olmasından söhbət gedə bilməz. Bu formada ədəbiyyat nümunələrinin oxunması sadəcə olaraq mətnin əzbərlənməsi deməkdir. Həmin mətndən məlumat almaq, mənasını anlamaq isə demək olar ki çox çətinləşir. Bunu nəzərə alaraq xarici dildə ədəbiyyatı tədris edən müəllimlər tələbələrin və şagirdlərin yazıçının əsas məqsədini, ifadə etmək istədiyini anlaması üçün ilk olaraq çətin sözlərin və ifadələrin mənasını aydınlaşdırması faydalı olacaqdır. Bu prosesi həyata keçirərkən müxtəlif üsul və vasitələrdən istifadə etmək olar. Həmin bu üsulların tapılması, inkişaf etdirilməsi, düzgün şəkildə dərs zamanı tətbiq edilməsi dərsin səmərəliliyini daha da atmasına gətirib çıxaracaqdır. Ədəbi mətnlərin bu dərəcə tam öyrənilməsi öz növbəsində dilin də zənginləşməsinə gətirib çıxaracaqdır.

Bütün bunlar nəzərə alaraq deyə bilərik ki, ədəbi mətnlər və ədəbiyyatı əsərlərin mənimsilməsi üçün dil faktorun rolu hər zaman aktualdır. Xarici dilli ədəbiyyat dərsi keçən bir müəllim və ya meyodist dərs öncəsi belə bir suallarla rastlaşır – bu mətn anlaması üçün öyrənənlərin nə dərəcəyə yetərli bazası var və bu mətni öyrənərkən praktiki olaraq öyrənən hansı yeni bilikləri və vərdişləri əldə edə bilər. Bir oxucuyu olaraq belə, xarici dildə olan ədəbiyyatı orijinal şəkildə oxuduğumuz zaman, biz müxtəlif dil maneələrə rast gələ bilərik. Və bununla bağlı biz ədəbiyyatı tədrisində dil əsaslı fəaliyyətin rolu mövzusunə gəlirik. Şagirdlərin mətnləri tam qavraması üçün metodların araşdırılması, və ya mövcud üsulların məhsuldarlığını artırmaq üçün araşdırılmaların aparılması məsələsi hələ də öz aktuallığını itirməmişdir. Bu problemlə bağlı görülən işləri nəzərə alaraq deyə bilərik ki, metodik nöqteyi nəzərdən öyrənilməsi və həll edilməsinə hələ də ehtiyac duyulmaqdadır.

Öyrənilmə dərəcəsi. Ədəbiyyatın və dilin inteqrasiya prosesi uzun bir tarixə malikdir. Müxtəlif metodikalarda dildən asılı olmayaraq müxtəlif mətnlər dilin daha yaxşı mənimsəməsi üçün istifadə edilib və bir əsərin daha yaxşı qavranılması üçün dil bilikləri zəruridir. Bu mövzuya dair çox saylı kitablar və məqalələr tapa bilərik. Onlardan biri 1988-ci ildə Koli və Slayter tərəfindən yazılmış “Literature in the language classroom” vəsaitidir. Bu vəsait müəllimlərə ədəbiyyatın və dilin inteqrasiyasına bağlı müxtəlif yaradıcı üsullar təklif edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işində qarşıya qoyulan məqsəd ədəbiyyatın tədrisində dil əsaslı fəaliyyətinin rolunu müəyyən etmək və dərslərin səmərəliliyinə təsirini qiymətləndirməkdir. Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı tədqiqat problemlərini həll etməyə çalışmışam.

- Dil və ədəbiyyatın vəhdətini öyrənmək
- ədəbi mətnlərdə dil faktorunun nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu araşdırmaq
- Dil bacarıqlarının inkişafında ədəbiyyatın rolunu, tədris prosesində istifadə olunan üsulların araşdırılması
- Ədəbiyyatın dil əsaslı tədrisinin səmərəliliyini tapmaq
- ixtisas ölkəsi dilinin öyrənilməsində ədəbi mətnlərin nə kimi rol oynadığını və hansı faydalarının olduğunu öyrənmək
- Ədəbiyyatın tədrisində ixtisas ölkəsi dilinin əhəmiyyətini öyrənmək

Dissertasiyanın obyekt və predmeti. Tədqiqatın obyekt ədəbiyyatın tədrisində dil əsaslı fəaliyyətin rolunun öyrənilməsi, dilin inkişafında ədəbiyyatın rolunun dəyərləndirilməsindən ibarətdir. Dissertasiya işinin predmeti yaş və sinifdən asılı olmayaraq xarici dilli ədəbiyyatın tədrisi zamanı şagirdlərin dil bacarıqlarının istifadəsi və inkişaf etdirilməsi metodikasını araşdırmaq və həmin məqsədin müvəffəqiyyətli həllini təmin edən üsulları göstərməkdən, ədəbiyyatın tədrisi zamanı oxucuların qarşılaşa biləcəyi müxtəlif dil baryerlərinin müəyyənləşdirilməsi və onları aradan qaldırmaq üçün istifadə edilən müxtəlif metodların əks etdirilməsindən ibarətdir. Elmi işin predmeti həmçinin öyrənenlərin ingilis dilli mətnlərin təhlili zamanı onların dil bacarıqlarından mətnin mənimsənilməsi üçün nə dərəcə əhəmiyyətli olduğunu göstərməkdir.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji bazası. Dissertasiya işinin nəzəri əhəmiyyəti mövzu ilə əlaqədar bəzi ədəbiyyat nümunələrindən, bədii mətnlərdən istifadə edərkən dil biliyinin hansısa bir bədii əsərin mənasını tam anlamaq üçün nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu göstərməkdən ibarətdir.

Nəzərdə tutulan məsələlərin həlli məqsədilə aşağıdakı tədqiqat metodlarından istifadə edilməsi məqsədəuyğun hesab edilmişdir:

- 1) xaricidilli ədəbiyyatın tədris prosesinin müşahidə edilməsi, qabaqcıl ədəbiyyat müəllimlərinin təcrübəsinin öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsi
- 2) Müxtəlif xarici yazarların ədəbi əsərləri əsasında müxtəlif situasiyaların təhlil edilməsi
- 3) ədəbi mətnlərin öyrənilməsi zamanı oxucuların qarşılaşdığı ekvivalentsiz leksik vahidlərin, dialektlərin, atalar sözlərin, dövrlə . mədəniyyətlə bağlı olan sözlərin mənalarının leksik və fonotik baxımdan araşdırılması.

İşin yazılması zamanı müşahidə, araşdırma, eksperiment, situasiyaların təhlil əsaslı metodlardan istifadə olunub. İnduktiv və deduktiv metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Aparılacaq elmi tədqiqat zamanı əldə olunan yenilik ədəbiyyatın dil əsaslı tədrisi zamanı ,ekvivalentsiz leksik vahidlərin yəni lakunlar və realiyaların situasiyaların ətraflı araşdırılması, təhlil edilməsi və tədris edilməsi metodikasının tədqim edilməsi.

Elmi-praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqatın nəticələri ədəbiyyatın tədrisində dil əsaslı fəaliyyətin rolu mövzusuyla bağlı proqramlar və dərsləklər, eyni zamanda metodik vasitələrin hazırlanmasında istifadə edilə bilər. Dissertasiya materiallarından ədəbiyyat fənni tədris olunan şagirdlər üçün xüsusi bir kurs kimi, həm də ali məktəblərdə ədəbiyyatın tədrisi metodikası kursunda istifadə edilə bilər. Tədqiqatın nəticələri nəticələri ədəbiyyatın tədrisində dil əsaslı fəaliyyətin rolu həsr olunmuş elmi seminarlarda və dəyirmi masalarda istifadə edilə bilər.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Dissertasiya, ADUnun Xarici dillər ədəbiyyat kafedrasında yerinə yetirilib və elmi tədqiqatın fikirlərindən biri öz əksini “Ədəbiyyatda ekvivalentsiz leksik vahidlər” adlı məqalədə tapmışdır.

Tədqiqat işin quruluşu. Dissertasiya işi giriş,iki fəsil, eksperiment, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiya işinin hazırlanması məqsədilə

yerli və xarici ədəbiyyatlardan, həmçinin internet resurslarından istifadə edilmişdir.İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı mənbədən ibarətdir.

Girişdə tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, mövzunun aktuallığı, tədqiqatın predmenti,obyekti qarşıya qoyulur, elmi yeniliyin nədən ibarət olması, işin nə dərəcədə nəzəri və təcrübi əhəmiyyətə malik olmasından, strukturundan danışılır.

“Dil və ədəbiyyatın vəhdəti” adlanan I fəsildə ədəbi mətnlərdə dil faktorunun nə dərəcə əhəmiyyətli olduğu, dil bacarıqlarının inkişafında ədəbiyyatın rolu ətraflı bir şəkildə tədqiq edilmişdir.

“Ədəbiyyatın dil əsaslı tədrisi” adlanan II fəsildə ixtisas ölkəsi dilinin öyrənilməsində ədəbi mətnlərin faydası, ədəbiyyatın tədrisində ixtisas ölkəsi dilinin əhəmiyyəti araşdırılmışdır.

Ədəbi mətnlərdən geniş şəkildə istifadə xaricidilli ədəbiyyatın tədris prosesinin sərliliyini artıran əsas nüanslardan biridir. Dərs zamanı seçilən ədəbi mətnlər şagirdlərin mənəvi aləminə, öyrənmə səviyyəsinə uyğun olmalı. ədəbiyyatın öyrənilməsi sahəsində onların fəaliyyətini daha da stimullaşdırmalıdır. Ədəbiyyat fənninin daha yaxşı qavranılması üçün ədəbi mətnlərdən istifadənin geniş tətbiqi faydalı ola bilər. Ümumiyyətlə ,tədrisin daha effektiv və səmərəli təşkili üçün bütün metod və materiallar sistemli şəkildə araşdırılmalı və tədqiq olunmalıdır.

I FƏSİL. DİL VƏ ƏDƏBİYYAT VƏHDƏTİ

1.1. Ədəbi mətnlərdə dil faktoru

Dil fikirlərin ifadə üsulu, insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi, cəmiyyətin mədəniyyətinin inkişaf göstəricisi və mədəni irsin layihələndirilməsi, saxlanması və ötürülməsi, habelə yeni mədəni dəyərlərin yaradılması üçün universal vasitədir. Məlumatı qeyd etmək üçün işarə sistemlərinin ixtirası insan təfəkkürünün ən böyük nailiyyətidir. Məhz bu ixtira məlumatları saxlamağa və ötürməyə imkan verir. Mətnlər və sənədlər arxivlərdə və kitabxanalarda saxlanılır ki, bu da toplanmış bilikləri əlçatan edir. Yazı vasitəsi ilə uzaq məsafədə və fərqli dövrlərdə yaşayan insanlar asanlıqla əlaqə saxlaya biliblər.

Məhz mədəniyyətin ötürülməsinin əsas vasitəsi dildir. Dil insan təcrübəsinin mənimsənilməsi və təşkili prosesində mühüm rol oynayır. Ümumilikdə bütün mədəniyyət kimi o da ümumi qəbul edilmiş mənaları toplayır. Dil mədəniyyətin bütün təzahür formalarının – işin, dinin, fəlsəfənin, təhsilin, elmin, texnikanın, incəsənətin və ədəbiyyatın mövcudluğunu və inkişafını təmin edir. Dilin köməyi ilə əsər ifadəlilik, emosianallıq və obrazlılıq əldə edir.

Dil reallığı modelləşdirən universal sistem kimi bədii ədəbiyyat üçün hər şeydir. O bir tərəfdən bədii sənətin obrazlı forması hesab olunduğu halda digər bir tərəfdən isə ədəbi-bədii əsərin şifahi formasıdır. Bədii ədəbiyyatda estetik effekt yalnız söz, eləcə də obrazlılığı təcəssüm etdirən digər nitq elementləri vasitəsilə əldə edilir. Söz ədəbi obraz yaratmaq üçün müstəsna dərəcədə çevik və prinsipcə özünü təmin edən vasitədir. Bədii ədəbiyyatı digər sənət növlərindən fərqləndirən də məhz budur. Bununla belə, sözün mahiyyəti onun estetik funksiyası ilə məhdudlaşmır. Bu təkcə sənətkarların deyil, bütün xalqın mülkiyyətidir.

Dilin bir çox funksiyaları vardır. Bunların içində ən mühümü kommunikativ (bağlayıcı) funksiyadır. Söz vasitəsilə biz ünsiyyət qururuq və ünsiyyət quraraq bir-birimizlə birləşirik.

Ədəbiyyatda, eləcə də, bədii mətnlərdə dilin xüsusi yeri vardır. Dil eşitmə və görmə ilə qəbul edilən materialdır ki, onsuz sənət əsəri yaradıla bilməz. Şairlər, yazıçılar müəllifin fikrini dil vasitəsiylə obrazlı ifadə edə və xarakterini çatdırı bilirlər. Oxucuya müəllifin təxəyyülünün yaratdığı dünyaya daxil olmağa kömək edən ədəbi qəhrəmanlarla empatiya qurmaq müxtəlif sözlərin sayəsində mümkün ola bilər. Ədəbiyyat dili dedikdə mətnin vasitəçiliyi ilə insanlar arasında ünsiyyət şəraitində dilin istifadəsi nəzərdə tutulur və ədəbiyyat mövcud mətnlərin məcmusu kimi başa düşülür. Bədii ədəbiyyat yazının meydana çıxmasından sonra yaranmışdır. Yazının məqsədi isə məlumatı unudulmaqdan qorumaqdır. Yazı dil normasının möhkəmlənməsinə, eləcə də, yayılmasına kömək edir. Ədəbiyyat və nitq belə mürəkkəb və ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Bədii ədəbiyyatın yaranması ilə dilin inkişafında yeni mərhələ başlayır. Ədəbiyyat söz sənətidir. Söz burada məhz əsas qüvvədir. Ədəbiyyat söz vasitəsilə insanın özünü kəşf edir, insanı tanıyır. Söz sadəcə düşüncələri çatdırmır. Dünyanın mexaniki surətini deyil, mənəviləşmiş variantını yaradır.

Məşhur sənət əsərinin dilinin özü də sənət əsəridir. Əsərin dili müəllifin bədii obrazlar, personajlar, həyat şəkilləri yaratmaq üçün istifadə etdikləri əsas vasitədir. Maksim Qorkiy qeyd edirdi ki, “ədəbiyyatın əsas materialı sözdür. O, insanın bütün təəssüratlarını, düşüncələrini, hislərini formalaşdırır”. [78] Bədii əsərdə oxucu təkcə müəllifin nə dediyinə deyil, həm də müəllifin onu necə deməsinə də diqqət yetirir. Məhz dilin linqvistik vasitələri (bədii lüğət, sintaktik formalar, səs xüsusiyyətləri) müəllifin canlı səsinə eşitməyə, çoxəsrlik xalq müdrikliyini dərk etməyə kömək edir.

Bədii obraz şifahi və nitq texnikasının köməyi ilə yaradılır, simvolik xarakter daşıyır və bədii əsərin şərh zamanı onun linqvistik komponenti nəzərə alınmalıdır [7, s. 49]. Personajın nitqi bədii mətnin üslub komponenti olmaqla əsərin qəhrəmanı obrazının yaradılmasında ən mühüm amil, eləcə də onun fərdiləşdirilməsi, şəxsiyyətinin üzə çıxarılması vasitəsidir. Mətni deşifrə edərkən və müəllifin niyyətlərini başa düşərkən əlavə məlumat mənbəyi kimi xidmət edə bilər, personajın nitqi onun mədəni səviyyəsini, sosial vəziyyətini və emosional vəziyyətini əks etdirə

bilər. [25, s. 147]. Personajların nitqinin tədqiqi linqvo-stilistika və sosiolinqvistikanın nailiyyətləri ilə sıx bağlıdır. Linqvo-stilistika sözlərin müəyyən bir dil altsisteminə mənsubluğunu müəyyən edir və onların ifadəliliyini və normativ işarələnməsini qiymətləndirir. Sosiolinqvistika isə müxtəlif sosial qrupların nitq xüsusiyyətlərini vurğulayır. Nitq portretini tərtib edərkən təkcə personajın lüğət tərkibi deyil, həm də nitqdə üslub, tələffüz xüsusiyyətləri, sintaktik və qrammatik materialdan istifadə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir [11, s. 17].

Dilin personajın bədii obrazının dərk edilməsində, onun mənəvi-psixoloji vəziyyətinin çatdırılmasında böyük rolu var. Təəccüblü deyil ki, natiqin (yazıcının) nitqinin təhlili əsasında onun dünyagörüşünü səciyyələndirən “dilçi şəxsiyyət” anlayışı mövcuddur. Xarakter xüsusiyyətləri, hər hansı bir sosial qrupa mənsubiyyət, zövqlər və meyillər – bütün bunlar nitqi xarakterizə edə bilər. Nitqdəki dəyişiklik qəhrəmanın fizioloji, psixi, mənəvi vəziyyətindəki dəyişiklikləri, düşüncəsindəki dəyişiklikləri və ümumiyyətlə xarakterin dəyişməsinə göstərə bilər. Qəhrəmanın daxili nitqi onun psixoloji vəziyyətini təhlil etmək üçün geniş imkanlar açır: insan özünü aşkar edir, xəyallar qurur, zəifliklərini və səhvlərini etiraf edir. Roman nəsrində hər bir söz, replika, monoloq, dialoq mürəkkəb bədii vəzifə yerinə yetirə bilər. Bu nitq vahidlər qəhrəmanı, onun dövrünü, yaşadığı mühiti, dövrünü və təcrübələrini səciyyələndirir. Sözlər, replikalar, monoloqlar və dialoqlar personaj vasitəsi ilə onun mövcud olduğu dövrlə bağlı hadisələr haqqında məlumatlar verilir, əsərin süjet xəttini inkişaf etdirir.

Yuxarıdakı fikirlərimizi əsaslandırmaq üçün Bernard Şounun “Piqmalion” əsərinə nəzər salaq. Bu əsər özlüyündə qəhrəmanın nitqinin insanın özünü sosial cəmiyyətin vahidi kimi səciyyələndirməsinin gözəl nümunəsidir. Elizanın Hiqqinlə görüşdən əvvəl çıxışı aşağı təbəqəyənin tipik nümunəsidir və onun dili ədəbi normadan uzaqdır. Eliza nəinki tələffüzdə səhvlərə yol verir, xalq dilindən istifadə edir, həm də fikirlərini çox çaşqın şəkildə ifadə edir. Bu isə onun davranış tərzinə təsir etməyə bilməz. Elizanın davranışının əsas xüsusiyyətləri lovğalıq, özünü apara bilməməkdir. Professor Hiqqinlə dərslərdən sonra sadə bir çiçək satıcısının nitqi

tanınmaz dərəcədə dəyişir. Professorun nitqlə bağlı sübut etmək istədiyi ideyanı müşahidə edirik. İnsanın dili onun cəmiyyətdəki statusunu və yerini xarakterizə edir. Xanım Hiqqinsin qəbulundaykən Eliza fonetik qanunlara uyğun, xoş musiqili səsle danışır, sözləri səliqəylə və dəqiq şəkildə tələffüz edir. Çiçək satan qızdan xanıma çevrildikdən sonra Elizanın nitqi yalnız fonetika, qrammatika və lüğət baxımından düzgün deyil, həm də təcrübəli, inamlı, ağıllı düşünməyi bacaran, öz nöqtəyini nəzərini müdafiə edə bilən bir insanın nitqidir.

Professor Hiqqins özü bu prosesi hamıdan yaxşı təsvir edir: “Bir insanı götürməyin və ona indiyə qədər danışdığından fərqli danışmağı öyrətməklə, onu tamam başqa, yeni bir məxluq etmək nə qədər maraqlı olduğunu bilsəydiniz”.

“But you have no idea how frightfully interesting it is to take a human being and change her into a quite different human being by creating a new speech for her. It’s filling up the deepest gulf that separates class from class and soul from soul”

[71, s. 48]

Başqa bir misal olaraq, tanınmış detektiv Şerlok Holmsu göstərmək olar. Şerlok Holms kollektiv obraz kimi “detektiv” tipli dil mədəniyyətinin seçilməsi və öyrənilməsi üçün bariz nümunədir. Linqvistik şüurda əks olunan milli xarakterlərin öyrənilməsində tədqiqat obyektinə çevrilən linqvokultural tipdir. Şerlok Holmsun işlətdiyi dil onu tək-cə qəhrəman kimi xarakterizə etmir, həm də oxucular tərəfindən real insan kimi qəbul edilir. Şerlok Holms, müəllifin məharəti, dil və linqvistik vasitələrdən istifadə bacarığı sayəsində ingilis xarakterinin əsl modelidir. İngilis xarakteri iki anlayışla xarakterizə olunur: özünü idarə etmək bacarığı (özünü idarə etmə kultu) və həyat vəziyyətlərinə uyğun reaksiya vermək bacarığı (təyin edilmiş davranış kultu). Təvazökar formada özünü idarə etmə, təmkin və nəzakət detektiv nitqinə xas olan xüsusiyyətlərdir.

İngilislər soyuqqanlılıq prinsipinə riayət edir, həm açıq simpatiya təzahürlərini, həm də qıcıq, kin, qəzəb əlamətlərini boğur. Şerlok Holms “şəxsi olmamaq” prinsipinə sadıqdır. Bu faktı “Dördün işarəsi” romanından bir sitatla

təsdiqləmək istəyirəm: “Müştəri mənim üçün sadəcə bir vahiddir, problemin amilidir” [11, s. 13]. Şerlok Holms özünü bir ingilis kimi ortaya qoyur və sözünü axıra kimi söyləmir. İstintaqın gedişatını heç vaxt dostlarına açıqlamır. Baş verməli olan hər şey müəyyən saatda həmkarlarına məlum olacaq. İngilislərin Şerlokun sözü axıra qədər danışmamaqda onun uzaqgörənliyi görürdülər, çünki o hər bir sözün öz məqamında danışmaq üçün ən gözəl vaxt seçir. Hətta öncədən fikir verdiyi xırdalıqları çox vaxtı əsərin sonunda, cinayət şəkili tam yığıldıqda söyləyir və ingilislər bunun bu keyfiyyətini ən çox dəyərləndirir.

Bədii əsərin yaradılmasında məkan və zaman böyük rol oynayır, çünki xronotop janrı müəyyən edir, kompozisiya quruluşunu təmin edir. Süjetlə obrazlar və motivlər sistemi ilə ayrılmaz şəkildə bağlı olur. Bu ədəbi kateqoriyanın əsas mənası ondan ibarətdir ki, bədii məkan və zaman bədii dünyanın mövcudluq formaları kimi xidmət edir. “Zaman və məkan dili” bədii əsər müəllifləri tərəfindən öz subyektiv mövqeyini ifadə etmək vasitəsi kimi istifadə olunur.

Dilçilikdə və ədəbiyyatda zamanın müxtəlif tipologiyaları mövcuddur: real və bədii tipologiya. Alimlər bədii vaxtı sonlu, sonsuz özəl və ümuminin vəhdəti kimi qəbul edirlər. Bədii zaman sistemli xarakter daşıyır. Bu, əsərin estetik reallığının, onun daxili aləminin təşkil üsuludur, eyni zamanda müəllif konsepsiyasının təcəssümü ilə məhz onun dünya mərkəzinin əks olunması ilə bağlı obrazdır.

Mətnin məzmunun formalaşmasında bədii zaman kateqoriyasının rolu çox böyükdür. Qeyd etmək lazımdır ki, zaman kateqoriyasından istifadə edən müəllif dünyanın yeni obrazını yaradır. Müəllif bu dünyanın müxtəlif xarakterik (yaxud qeyri-adi) spesifik zaman və ya məkan çərçivələrində yerləşdirir, və bu çərçivələr çox vaxtı müəllifin zamana, məkana olan münasibətindən irəli gəlir. Bədii vaxt hadisələrin təqvimlə geriyə sayımından çox hadisələrin korrelyasiyası, onlar arasında assosiativ səbəb-nəticə, psixoloji əlaqələrin qurulması, süjet konturunda qurulmuş mürəkkəb hadisələr silsiləsi yaradılmasında istifadə olunur. Bu estetik reallığın ideal dünyasının, real məkan-zaman konturundan fərqli olan, təsvir olunan

hadisələrin müvəqqəti konstinun varlıq formasıdır. Bədii zaman kateqoriyasını formal və substantiv aspektlərə (məzmun planı və ifadə planı) bölmək olar. Bədii zamanın məzmun planı bu kateqoriya tərəfindən çatdırılan anlayışları ifadə etmək üçün istifadə olunan bir sıra vasitələrlə təmsil olunur. Bədii zaman anlayışı kifayət qədər mürəkkəb anlayışdır. Bu anlayışın tərkibinə daxildir:

1. süjeti təşkil edən hadisələrin vaxtı, yəni süjet vaxtı;
2. personajların vaxtı (fərdi, şəxsi, şəxsi vaxt), bura daxildir: əsərin qəhrəmanı tərəfindən zamanın subyektiv davranışı, onun bioqrafik vaxtı, fəaliyyət vaxtı;
3. müəllifin “zaman anlayışını təsvir olunan hadisələrə münasibətdə müvəqqəti mövqeyini” əks etdirən vaxtı;
4. oxucunun vaxtı, “oxunulanların rasiona və sensor-emoşional qavrayış” vaxtı.

[22, s. 65]

Zaman faktorunun növlərinin müxtəlifliyindən asılı olmayaraq hər bir növün yaranmasında əsas faktor kimi dil çıxış edir. Məsələn, biz hadisənin vaxtını yaratmaq istəyiriksə, zaman və məkanla uyğunluq təşkil edən müxtəlif dil vasitələrindən istifadə edirik. Belə bir nümunə göstərmək yerinə düşərdi: əgər biz yazdığımız əsərdə ali təhsil ocağı haqqında danışarkən “universitet” əvəzinə “mədrəsə” sözündən istifadə etsək, sözsüz ki, oxucuya məlum olardı ki, hadisələr XIX-XX əsrlərdə şərq ölkələrində (Azərbaycan, İran) baş verir. Daha aydın şəkildə Lev Tolostoyun “Hərb və sülh” əsərindən misal gətirmək olar. Müəllif əsərin həmin dövrdə yazıldığını göstərmək üçün fransız ifadələrdən, o dövrdə geniş yayılmış jarqonlardan istifadə edir. Bununla da oxucuda zaman və məkan haqqında təsəvvür yaranır. Personajın zamanı haqqında danışdıqda da buna oxşar nümunə gətirmək olar. Əsərdə obrazların dilindən eşidilən “qlava”, “naçalnik”, “qlava”, “pristav”, kimi sözlər bizə aydınca əsərin Çar Rusiyası dövründə bəhs etdiyini göstərir. Cəlil Məmmədquluzadənin “Qurbanəli bəy”, Əbdürrəhimbəy Haqverdiyevin “Bomba” əsərlərini misal kimi göstərmək olar. Müəllifin dövründən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, hər bir əsərdə müəllifin individual stili və onun zamanının əksini tapa bilərik. Şekspirin əsərlərində istifadə edilən dil bu gün istifadə edilən ingilis dili ilə

eynilik təşkil etmir. Dil sanki bir kateqoriya olaraq zamandan asılı olaraq müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalır. Müəllifin “20-ci sonet” əsərində rast gəlinən “womens” və ya “womans” sözləri müasir oxucu üçün hər nə qədər çaşqınlıqlar yaratsa da, məhz bu və bu tip sözlər sayəsində biz dil vasitəsi ilə həmin dövrü təsəvvür edə bilirik. Oxucunun vaxtını da maraqlı bir fenomen hesab etmək olar. Biz bir əsəri oxuyarkən əsərin həm dilini, həm də təsvir olunan hadisələri müasir dövrdə baş verən hadisələrlə müqayisəli analiz edə bilirik.

Göründüyü kimi, məzmun baxımından bədii zaman qeyri-müəyyənliyi və mürəkkəbliyi ilə xarakterizə olunur. O təkcə hadisələrin müvəqqəti lokallaşdırılmasına xidmət etmir, həm də mətndə onların axınının xarakterini göstərir və subyektiv qiymətləndirməni ifadə edir (əsərin qəhrəmanının zamanın subyektiv qavrayışı, müəllifin vaxtı, oxucunun vaxtı). Başqa sözlə, bədii zaman kateqoriyası temporal xüsusiyyətlərlə yanaşı, təsvir olunan hadisələrin aspektual və subyektiv-modal xüsusiyyətlərini ifadə etmək iqtidarındadır. Beləliklə, subyektiv bədii zaman (əsərin qəhrəmanı tərəfindən zamanın subyektiv qavranılması) aspektual-qiymətləndirici zaman qədər müvəqqəti deyil.

Mətnin yaradılmasında zaman faktoru ilə yanaşı məkan faktorunun da böyük rolu vardır. Məkan – bədii qəhrəmanın yaşadığı kiçik əşyalar toplusudur. Ədəbi əsərdə məkanın əsas xüsusiyyətlərinə aiddir:

1. birbaşa həssas orijinallığa, maddi sıxlığa, görmə qabiliyyətinə malik deyil;
2. oxucu tərəfindən assosiativ olaraq qəbul edilir;

Ədəbi əsər həmişə bu və ya digər dərəcədə varlığı, obyektiv reallığı əks etdirdiyinə və “məkan və zaman varlığın əsas formaları olduğuna” (Enqels) [79] görə ədəbi əsərdə heç bir hərəkət və ya hadisəni az-çox müəyyən məkan və zaman lokalizasiyası xarici təsəvvür etmək olmaz. Məkan lokalizasiyası hərəkət yerinin qurulmasıdır. Bədii ədəbiyyatın bütün tarixi boyu insanın varlığın obyektiv-real formaları janr, ədəbi əsərin janrı özünəməxsus tarixi əhəmiyyətinə görə məkan və zaman haqqında biliklərinin genişlənməsindən, təkmilləşməsindən, texnologiyanın

təkmilləşməsindən və üslubundan asılı olaraq, fəaliyyət yeri anlayışı dəyişmişdir. Fəaliyyət yeri anlayışının məzmununda dəyişikliklərin bu səbəblərdən yalnız birinə, xüsusən də texniki səbəblərə qədər azaldılması istər-istəməz hadisənin əsl tarixinin təhrif olunmasına gətirib çıxarır. Məkan qəhrəmanın həyatını və hərəkətlərini anlamaq üçün böyük önəm daşıyır. Ustad yazıçılar sözlərin, dilin zənginliyindən istifadə edərkən həmin məkanın təsvirini yaradırlar. M.Qorkinin “Dibində” əsərini oxuyarkən oradakı qəhrəmanların ictimai həyatının öyrənilməsinə həmin insanların dam dibində yaşaması, eləcə də onların yaşadığı daxmanın təsviri kömək edir. Hətta yazıçı tərəfindən daxmanın adının “gecə evi” kimi seçilməsi bizə bir daha həmin insanların acınacaqlı yaşam tərzləri barədə məlumat verir. Bir digər nümunə kimi J.Roulinqin “Harry Potter” əsərini göstərmək olar. Əsərdə Harry Potter pilləkən altında otaqda yaşayır və bu otağın təsviri ilə oxucuya baş qəhrəmana necə davranıldığı məlum olur. “Jejn Eeyr” romanında cəza üçün xüsusi qırmızı otaq var idi ki, bu otaqda qızcığazın dayısı vəfat etmişdi və qız hər daim o otaq haqqında düşündükcə qəmlənirdi.

Ən az əhəmiyyət kəsb edən lirikadakı səhnə kateqoriyasıdır, bu da nadir hallarda lirikanın şəkillərinə hərəkətdə süjet quruluşu verir. Amma digər tərəfdən, elə məhz lirik janra məxsus əlamət budur ki, şairin təcrübələri, düşüncələri və emosiyaları xarici aləmlə münasibətdə təsvir etməyə yönəlmişdir. Başqa sözlə desək, lirik əsərin hisslərini daha aydın şəkildə catdırmaq üçün, məkanın seçilməsinə də diqqət yetirməlidir. Misal üçün Puşkinin “Avrora” şeirində seçilmiş qarlı mənzərələr, öz saflığı ilə bizdə yenilik duyğusu yaradır. Elə lirik əsərlər vardır ki, həmin əsərlərdə məkan alliterasiya və assonans dil vasitələri köməyi ilə yaradılır.

Hərəkət səhnəsini təsvir edərkən müəllifin vəzifəsi təkcə süjetin əyani obrazını yaratmaq deyil, oxucunu görmədən qoxuya qədər bütün hiss orqanlarından istifadə etməkdir. Düzgün təşkil zamanı müəllif oxucunu bütövlüklə cari hadisələrə cəlb edir. Oxucu qəhrəmanla birlikdə ətrafındakı səsləri eşitməli, qoxuları hiss etməli, günəşin istiliyini duymalı və ya əksinə, dondurucu soyuqdan titrəməlidir. Yəni əsəri tamamilə yaşamalıdır.

Rəssam öz boyalarından və fırçalarından istifadə edərkən mənzərəli təbiət yaratdığı kimi, dramaturq da sözün qüdrətindən, doğma dilinin vasitələrdən istifadə edərkən özünəməxsus tablo yaradır.

Vizual obrazlar xarakterin psixoloji vəziyyətini əks etdirməlidir. Yaxşı kitabda dil vasitəsilə çatdırılan təbiət hadisələri, tikililər, əşyalar, işıqlandırma, rənglər və qoxular təkcə ətrafı səciyyələndirmir, həm də personajın mənəvi əhval-ruhiyyəsini vurğulayır.

Bu dil vasitəsilə yaradılmış məkan təsviri həmişə həcmli deyil, bəzən istədiyiniz effekti əldə etmək üçün yalnız kiçik bir detallı vurğulamaq kifayətdir. Məsələn, Ostrovskinin “İldırım” pyesində mərkəzi element şəhərin özünün təsviri deyil, ildırım təsviridir, bütün şəhər ildırım intizarı və qorxusu ilə yaşayır. Bir görüntü olaraq, ildırım çoxşaxəlidir və hər kəs üçün fərqli hisslərlə əlaqələndirilə bilər.

Müxtəlif əsərləri və mətnləri təhlil edərək, dilin ilk növbədə informasiyanın özünün ötürülməsi, saxlanması və qavranılması üçün zəruri olduğu fikrini inkişaf etdirdim. Dilin köməyi ilə mətnin zaman, məkan və personajlar kimi əsas anlayışları yaradılır. Mətnin ifadəliliyindən danışarkən, vurğulamaq lazımdır ki, mətndəki ifadə vasitələri dilin özü, onun zənginliyi ilə birbaşa bağlıdır.

Dilin ifadə vasitələrindən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, dilin hər bir bölməsi mətnin məzmununa öz vasitələrini daxil edir.

Dilin bədii və ifadəli funksiyası ədəbi əsərin dilində birləşir. Belə yaxınlaşma birlik tələbələrin üzünə yazıçının yaradıcılıq laboratoriyasının qapısını geniş açır, doğma sözün dərinliklərinə nüfuz etməyə imkan verir. Məhz bu yaxınlaşma bədii mətnin mürəkkəb linqvo-stilistik təhlili ilə mümkün olur ki, o da həmişə dil sisteminin müxtəlif səviyyəli vahidlərinin: fonetik, leksiko-semantik, morfoloji, sintaktik birləşmələrin sintezini nəzərdə tutur.

Mətnin linqvistik tədqiqi həm də mətnin qavranılması və dərk edilməsi mədəniyyətinin, yəni müəllifin öz niyyətini təcəssüm etdirmək üçün seçdiyi həmin

lingvistik vasitələrin tərbiyəsi üsulu kimi qəbul edilir. Mətnədə dil səviyyələri üzərində işləmək aşağıdakı formada gedə bilər:

fonetik, sözyaradan, leksik, morfoloji, sintaktik

Mətnin mənası mətn müəllifinin öz müəllif niyyətini təcəssüm etdirmək üçün istifadə etdiyi dil vahidlərinin məzmun və mənalarının iyerarxik qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində doğulur və qavranılır. Bu, simvolların iyerarxiyası bədii mətnin lingvistik təhlilinin predmetinə çevrilir. Belə təhlilin tərbiyəvi əhəmiyyəti göz qabağındadır: onun köməyi ilə uşaqların bədii dil qabiliyyətləri, lingvistik zövq hissi inkişaf etdirilir, müəllim mədəniyyəti tərbiyə olunur, burada məqsəd təkcə təsviri və ifadəliyi fərq etmək, qavramaq deyil, bədii sözün ən gözəl nümunələri olmaqla yanaşı, həm də şagirdin nitqini təkmilləşdirmək, xalqın mədəni irsi olan ana dilinə əsl məhəbbət, onunla fəxr hissi aşılamaqdır.

Belə işin məqsədi formanın təhlilində tam məzmunu görməkdir. Mətn təhlil obyekt olduqda dil öyrənmənin belə bir aspektləri də nəzərə alınmalıdır - yaxşı ümumi lingvistik hazırlığı, xüsusən də dil öyrənmənin digər səviyyələrinin sərbəst işləməsi. Bu dili bir quruluş kimi (bunun müxtəlif səviyyəli vahidləri haqqında bilik: fonemlər, morfemlər, sözlər, ifadələr, cümlələr) və ünsiyyət sistem kimi nəzərdə tutur.

Mətnin ideya-estetik məzmunun vəhdəti və onun lingvistik təcəssümü kimi təhlili, məktəblərin fioloji təhsil sistemində nitq fəaliyyətinin təhlilinin daha yüksək səviyyəsidir. Dil təhlilinin kefiyyətə bu yeni səviyyəsi tələbələr üçün asan deyil. Dilin həyatı mətnədə reallaşdığından dilin öyrənilməsi üçün ilkin əsas kimi məhz mətn çıxış edir.

Dilçilər və psixoloqlar bədii mətnədə nüfuzun əsas qanunauyğunluqlarını müəyyən ediblər: birbaşa lüğət məzmunundan nitqin “üzündən” onun daxili mənasına, nitq dizaynı ilə ayrılmaz şəkildə bağlı olan həqiqi semantikasına qədər. Mətni oxuyarkən yaranan və bəzən kifayət qədər fərqlənməyən emosional

təəsüratların başa düşülmüş və şifahi formalaşdırılmasının bu üsulu mətni diqqətlə və ətraflı nəzərdən keçirməyi, düşünülmüş, ətraflı təhlilini tələb edir.

Personajların nitqi ilə yanaşı, mətnin müəllifinin üslubu da nəzərə alınmalıdır. Müəllifin dili hadisələr, personajlar, personajların hərəkətləri haqqında hekayədir, insanlara, faktlara qiymət verir. Hər bir istedadlı yazıçının özünəməxsus dil üslubu, özünəməxsus leksik-sintaktik və intonasiya-obraz xüsusiyyətləri vardır. Yazıçı üslubunun xüsusiyyətlərini vurğulayaraq “Şekspirin dili”, “Puşkinin dili” deyirik.

Əsərin linqvistik tərtibatında ən çox müəllifin dili təşkilatçı rol oynayır. Müəllif nitqi çox vaxt personajların nitqinə bu və ya digər şəkildə təsir edən xüsusi intonasiyadır. Yazıçının özünün bu gizli səsi olmasaydı, personajların nitqi oxucularda onlara qarşı arzu olunan münasibəti oyatmazdı: müəllifin qiymətləndirmə anı olmazdır. Yazıçının bu və ya digər obraza münasibəti bəzən müəllif səsinin personajın səsi ilə qarşılıqlı əlaqəsi vasitəsilə də oxuculara çatdırılır. Bu səslər gah birləşir (o hallarda ki, hansısa insanın düşüncə və hissləri müəllifə yaxın olur), bəzən də daxili müəllif intonasiyası personajın nitqinin mənə və ahənginə qarşı çıxır.

Tez-tez müəllifin düşüncə dalğaları və personajın öz sözləri ilə, bir-birinə keçir, məsələn İ.S. Turgenevin “Zadəganlar yuvası” romanında müəllifin düşüncələri. Bu bütün səhnəyə oxucunun xaraktere rəğbətini artıran daxili lirikanı verir. Lakin həmin romanda Varvara Pavlovanın özünə qarşı olan jurnalist haqqında fikirləri müəllif tərəfindən elə nitqlə təqdim olunur ki, burada yalnız müəllifin səsi ilə səslərin zahiri qovuşmasını məhv edən açıq müəllif ironiyası var.

Bəzən müəllifin təsvir edilənə münasibəti birbaşa ifadə etmək üçün yazıçıların özləri dastançı kimi, obrazlar kimi çıxış edirlər. Belə ki, Lermontov “Dövrümüzün Qəhrəmanı” əsərində özünü romanda göstərilən bəzi hadisələrin şahidi kimi təqdim edir, Maksim Maksimiçlə yaxın tanışlığından danışır. Bununla belə, ədəbi əsərlərdə yaranan hekayəçilərin hamısı yazıçılar tərəfindən özlərindən fərqli sosial profilə, fərqli mədəniyyətə, fərqli psixoloji quruluşa malik insanlar edilir. Bu, arzu olunan

baxış bucağını və ya rəvayətçinin, yazıçının özünün səslərinin daxili qarşılıqlı təsirini yaratmaq üçün edilir.

Müəllifin dilinin çox saylı nümunələrini İngilis ədəbiyyatında da müşahidə edə bilərik. Müəlliflər öz hekayələrini və personajlarını effektiv şəkildə dəstəkləmək üçün dildən istifadə edirlər. Bu məsələyə diqqət çəkmək üçün Mark Tvenin “Huckleberry Finnin sərgüzəştləri” əsərinə nəzər salaq. Mark Tvenin klassik nağılında hekayəçi Huk Finn 1800-cü illərdə Missisipi çayı yaxınlığında böyüyən 13 yaşlı uşaqdır. Tven Finnin xarakterini, gəncliyini və keçmişini müəyyən etmək üçün çox qeyri-rəsmi, danışq dili diksiyasından istifadə edir: “Mən tövləyə qalxdım və gün açılmamış pəncərəmə qədər süründüm. Təzə paltarlarım yağlı və gilli idi və mən də itdən betər yorulmuşdum” [21, s. 10]

Daha sonra isə Jules Vernenin “Dəniz altında iyirmi min liqa” adlı əsərini də misal kimi nəzərdən keçirək. Pierre Arronax oxucunu dənizə çıxararkən, dəniz bioloqu özünün sulu ətrafını elmi təfərrüatı ilə təsvir edir: “Nəhayət, iki saat gəzdikdən sonra təxminən 300 yard dərinliyə, yəni artıq son həddə çatdıq. mərcan əmələ gəlməyə başlayır”. [6, s. 75] Jules Verne pedantik diksiyadan istifadə edərək Arronax-ı oxucunun etibar edə biləcəyi bir akademik təyin edir. Onun nitqi hərfi, konkret və duyğusal təcrübə yaratmağa kömək edən detallarla doludur.

Son olaraq isə Çarlz Dikkensin “İki Şəhərin Nağılı” əsərinə baxaq. Çarlz Dikkens klassik hekayəsini bu misra ilə açır: “Bu, zamanların ən yaxşısı idi, zamanların ən pisi idi”. Bu, mücərrəd diksiya nümunəsidir - xətlər konkret məlumatdan çox təcrübə və duyğulara istinad edir. Bu açılış sətirləri intriqa yaradır və maraq oyadır, oxucunu daha çox məlumat əldə etməyə cəlb edir. [9, s. 5]

Beləliklə, dilin mətndəki rolunu və əhəmiyyətini nəzərə alaraq belə bir nəticəyə gəlirəm ki, dil əslində sadəcə bir sistem deyil, daim bir çox başqa sistemlərlə qarşılıqlı əlaqədə olan və kəşşən üstsistemdir. Və bu üstsistem özü sayısız altsistemlərdən ibarətdir. Mətdə dilin rolu çoxşaxəli olduğundan dilin mətnə təsirini yalnız bir aspektdən nəzərdən keçirmək çətindir. Bu bir daha onu təsdiq edir

ki, dil insan fəaliyyətinin unikal hadisədir, o, dünyanın mövcudluğu və təmsil formalardan biridir.

1.2 Dil bacarıqlarının inkişafında ədəbiyyatın rolu.

Ədəbiyyat böyük hekayələrin və ya təsirli mədəniyyətlərin hekayəsindən daha böyük geniş mənaya malikdir. Ədəbiyyat özü dilin tətbiqidir. Buna görə də ədəbiyyatın dil bacarıqlarını genişləndirmək və zənginləşdirmək üçün böyük imkanlar təqdim etməsi təəccüblü olmamalıdır. İstər ilk dəfə oxumağı öyrənən uşaq, istərsə də yeni dildə bacarıqlar əldə edən yetkin dil öyrənən olsun, ədəbiyyat tək-cə mövcud bacarıqları məşq etmək və tətbiq etmək üçün deyil, həm də yeni və daha təkmil tətbiqlərə dair təlimatlar vasitəsilə marağı qorumaq üçün çoxlu imkanlar təklif edir.

Ədəbiyyat dil bacarıqlarını bir sıra yollarla zənginləşdirir. Əslində, ədəbiyyat oxunu anlama və dil öyrənməyə marağı yüksək tutmaqla daimi təkrarlanan məşqlərdən və söz siyahılarından tez-tez xoş bir fasilə kimi xidmət edir.

Ədəbiyyat tələbələrin başqa dillərdə özlərini ifadə etmələri üçün effektiv stimullardan əlavə, zəngin linqvistik məlumat verir. Bu halda, ədəbiyyat şagirdin potensial motivasiyasının mənbəyidir. Bədii mətnlər zəngin linqvistik məlumat mənbəyi təklif edir. Onlar dörd dil bacarığını – danışma, dinləmə, oxuma və yazma inkişafından savayı, qrammatik strukturları, nümunələrini göstərirlər və yeni lüğət təqdim edirlər. beləliklə, ədəbi mətnlər çoxtapşırıqlı dərslər təcrübəli üçün imkanlar təmin edir və müxtəlif öyrənmə üsulları zamanı mətnlər müraciət etmək mümkün olur.

Ədəbiyyatın dil dərslərində istifadə olunması zamanı, o, dil modelini təmin edir. Dil və düşüncə bir-biri ilə o dərəcədə sıx əlaqəlidir ki, insanın özü haqqında düşünmək bacarığı dilin mənimsənilməsindən asılıdır. Ədəbiyyat dil ən zəngin modelidir, çünki müəllif söhbət zamanı natiq kimi tez-tez mürəkkəb cümlələrdən və dəbdəbəli sözlərdən istifadə edir.

Son dövrlərdə xarici dilin tədrisi zamanı ədəbiyyat əsərlərindən geniş istifadə edilməyə başlanılmışdır. Dil tədrisində ədəbiyyatdan istifadə edilməsinin əsas səbəbləri:

Bir neçə tədqiqatçının işi əsasında (məsələn, Ghosn, 2002; Hall, 2015; Hismanoğlu, 2005; Lazar, 1993; Mckay, 2014; Naji et al. 2019) ədəbiyyatın xarici dil dərslərində göstərdiyi əsas faydalar aşağıdakı kimi təsvir edə bilərəm:

- Orijinal, təbii dil nümayiş etdirmək
- Müxtəlif mədəniyyətlərə münasibətdə anlayışın inkişaf etdirilməsi
- Tənqidi və yaradıcı düşünmə bacarıqlarını kəskinləşdirməsi
- Bütövlükdə şəxsi inkişafa töhfə vermək
- Əsas dil bacarıqlarını inkişaf etdirmək (məsələn, oxumaq, yazmaq, danışmaq, dinləmək və dillə əlaqəli digər sahələr, məsələn, lüğət, qrammatika).

Orijinal, təbii dil nümayiş etdirmək. Ədəbiyyatın orijinal materiallar olduğunu göstərən səbəblər aşağıdakılardır.

Ədəbi mətnlər orijinal, zəngindir, tənqidi təfəkkürü öyrədir və başqaları və müxtəlif mədəni və tarixi bilikləri artırmağa yardım edir.

Bədii mətn söz seçimi, üslub və sintaktik cəhətdən öz orijinallığına malikdir. Müəllif tərəfindən yaradılan bədii mətn yaradıldığı zaman kontekstə uyğun sözlərdən və ya lüğətdən istifadə edilərkən yaradılır. Ədəbi mətn onun müəllifinin hissələrini və əhvalını ifadə edən lüğət əsasında formalaşır. Beləliklə, müəllif istifadə etdiyi üslub kontekst baxımından daha zəngindir. Aşağıdakı misalı nəzərdən keçirək.

“Geoffrey, I’m going to give you a square deal. You go home for a month, see other girls, and if you then still want to marry me, come up here and I’ll think about it.” [80]

Çıxarışda tərcümə zamanı dil öyrənən üçün tanış olmayan “a square deal” ifadəsi var. Biz bu tipli ifadələrə dərslərdə çox nadir hallarda rast gələ bilərik və ya

hec də rast gəlmiyə bilərik. Hətta lüğətlərdə bu ifadənin tərcüməsini tapmaq öyrənənlər üçün müxtəlif çətinliklər yarada bilər. lakin müəllifin verdiyi kontekstdə, yəni original dildə, anlaşılır ki, bu ifadənin mənası “mübadilə”, “bərabərhüquqlü bir proses” nəzərdə tutur

Bədii mətnlər klassikdən müasirə, uşaq ədəbiyyatından böyüyə qədər müxtəlifdir. Yeni tədris zamanı istənilən yaş səviyyəsi uyğun zəngin material tapılır. Ədəbiyyat əsasən üç janra, yəni şeir, nəsr və pyesə təsnif edilir. Fərqli zövqlərə və fərqli mənimsəmə səviyyəsini uyğun bədii mətnlər istifadə etməkdən mümkündür. Ədəbiyyat yalnız bədii mətn demək deyil, daha geniş sahəni əhatə edir. Müxtəlifliyinə görə xarici dil tədris edən müəllimlər dərs vaxtı və həmçinin ev tapşırığı olaraq internet resurslarından, kitablardan, jurnallardan, bülletenlərdən və digər kütləvi informasiya vasitələrindən istifadə edə bilərlər. Müasir dövrdə onlayn vasitələr hər bir öyrənən üçün materialı daha da əl çatan edirlər. Yeni orijinal dil olaraq ədəbiyyat bizi gündəlik həyatda əhatə edirik.

Ədəbiyyat dillə ilkin tanışlığı təmin edir. Dil natamam və ya olduqca zəif formada mənimsəyən şagirdlər iki dilli kitablardan istifadə edə bilərlər. Bunu oxuduğu zaman onlar yeni sözləri oxuyurlar və tədrisçi lüğətlərinə daxil edirlər və gələcək danışarkən və ya yazarkən ünsiyyətdə istifadə edirlər.

Xarici dilin tədrisi zamanı ədəbi mətnlər istifadəsi dil mühiti yaradır. Şagirdlər real həyatda istifadə olunan dilin mühitində dərs keçirlər, müzakirələr və tapşırıqların yerinə yetirilməsi xarici dildə tətbiq olunur.

Xarici dilli ədəbiyyatın orijinal material olduğu üçün bir sıra üstünlükləri var. Xarici dilin tədrisi zamanı əldə edilən əsas bacarıqların biri ədəbiyyat oxumaq bacarığıdır. Hal-hazırda xarici dilli tədris materiallarının seçimi kifayət qədər genişdir - hazır metodik tədris vəsaitlərdən, dərsliklərdən başlayaraq və real publistik materiallarına, bədii ədəbiyyata qədər. Lakin tədris strategiyası seçərkən tələbələrin təhsil prosesində istifadə etdikləri bədii mətnlərin məqsədəuyğunluğu, həmçinin onların həqiqilik və ya uyğunlaşma dərəcəsi suallar yaranır.

Oxumaq dil ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirməyin ən mühüm vasitəsi olmaqla yanaşı, həm də yazılı mətndən informasiyanın çıxarılması prosesidir. Oxumaq bir proses kimi təkcə mətnləri hərfli oxumaqdan ibarət deyil, müxtəlif idraki fəaliyyətlərlə bağlıdır, təhsillə bağlı məlumatların vahid qavrayışı və əldə edilən məlumatın assimilyasiyası, qavranması ilə bağlıdır.

Səlis oxumaq və mətni birbaşa başa düşmək bacarığı tədricən və müntəzəm olaraq inkişaf etdirməlidir. Sözlərdən, söz birləşmələrindən, ifadələrdən və dil kodundan lazımi məlumatları tez və ardıcıl çıxarmaq bacarığını inkişaf etdirmək lazımdır.

Hədəf təyinatından asılı olaraq oxunun baxış, giriş, öyrənmə və axtarış kimi növləri bir birindən fərqlənir. Oxumaq bacarığı oxumanın bütün növlərinə sahiblənmək nəzərdə tutur. Həm də oxumaq bacarığı verilmiş mətndən məlumat əldə etmək məqsədinin dəyişməsindən asılı olaraq onun bir növündən digərinə keçid asanlığını nəzərdə tutur.

Öyrənmək üçün oxumaq dedikdə mətndəki məlumatı yüz faiz dərk etmək məqsədilə oxumağı nəzərfə tutulur. Bu oxu növü zamanı oxucu müəyyən çıxarışlar və qeyd edə bilər. Mətndən əldə etdiyi məlumatları və çıxarışları sonrakı fəaliyyətlərində istifadə edə bilər. Öyrənmək üçün oxu müxtəlim elmi araşdırmalar zamanı ən çox istifadə edilən oxu növüdür. Giriş oxu - bu, məzmunu ümumi anlamaq üçün oxumaqdır. Çünki, oxucu xırda təfərrüatlara məhəl qoymadan yalnız əsas məlumatlara diqqət yetirir. Bu çıxarışlar olmadan oxumaqdır. Baxış oxu – adından məlum olduğu kimi mətni ümumi nəzərdən keçirərək, maraqlı / maraqsız, dəyərli / lazımsız faktların qeyd etməsidir. Alınan məlumatlara əsasən, bu mətnin bizə lazım olub-olmamasına qərar veririk. Axtarış oxu zamanı oxucu göstərilən mətndə tapşırıqlara əsasən müəyyən məlumat axtarır.

Şagirdlərə real həyatda dildən kommunikativ şəkildə istifadə etmək üçün sinifdə orijinal materiallardan və fəaliyyətlərdən istifadə etmək vacibdir. Lakin, materiallar və sinif fəaliyyətləri dilin standart funksiyasına diqqət yetirir və

təxəyyülü cəlb etmək üçün imkanlar təklif etmir. Buna görə də, tələbələr dilin yaradıcı bacarıqlarını əldə edə bilmirlər. Onların şərh vermə, qiymətləndirmə və reaksiya vermə bacarıqları inkişaf etmir. Ədəbiyyatın xarici dilin tədrisi zamanı istifadə olunması tələbələrə dilə daha yaradıcı şəkildə yanaşmaq, istifadə etmək və əldə etdikləri materialı daha inkişaf etdirmək imkanları verir.

Hər bir xarici dil istifadə edilmək üçün öyrənilir. Dil ilk növbədə ünsiyyət üçün istifadə olunur və xarici dili öyrənməyin ən yaxşı yolu sinifdə kommunikativ fəaliyyətlərdən keçir. Beləliklə, kommunikativ dil dərində istifadə olunan fəaliyyətlər şəkillər toplusunun müqayisəsi, göstərişlərin verilməsi, xəritənin doldurulması, problemlərin həlli, dialoq formasında müzakirələrin aparılması, rol oyunları və s. Bunun üçün xəritələr, məktublar, reseptlər, qəzet məqalələri, reklamlar, açıqcalar, broşuralar və s. kimi orijinal materiallardan istifadə edilir. Lakin bu, tələbələrin yalnız dilin istinad funksiyası ilə məhdudlaşan bir səriştə əldə etmələri ilə nəticələndi. Şagirdlər ifadə funksiyasını idarə etmək üçün demək olar ki, heç bir bacarıq əldə edə bilmədilər.

Şagirdləri sinifdə müzakirədə iştirak etməyə həvəsləndirmək lazımdırsa, onlarda maraq doğuracaq, diqqətini çəkəcək və onlara ünsiyyət qurmağa vadar edəcək mənalı məzmun verilməlidir. Xarici dil dərslərində təqdim olunan mətnlər adətən məlumatın açıq şəkildə verildiyi, sözlərin bir başa mənası ilə işlədildiyi və demək olar ki, heç bir məcazi dili olmayan izahlı mətnlərdir. Buna görə də, belə materiallarla şagirdlər yalnız əsas dil və ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirə bilirlər. Bununla belə, bu növ materiallar təxəyyülü cəlb etmək və özünü ifadə etmək üçün geniş imkanlar təqdim etmir. Daha vacibi odur ki, onlar tələbələrə çox vacib olan beşinci bacarıq, ingiliscə düşünmə bacarığını inkişaf etdirməyə imkan vermir.

Beşinci bacarıq müxtəlif mətnləri şərh etmək və başa düşmək və dil şüurunu (xarici dildə birbaşa düşünmək bacarığı) inkişaf etdirmək üçün vacibdir. Tələbələrin idrak səviyyəsini artırmaq üçün, onları sual-cavabda fəal iştirak

etməyə, mətni qiymətləndirməyə, mətnlə qarşılıqlı əlaqə qurmağa, emosional və yaradıcı şəkildə müzakirədə iştirak etməyə və fikir bildirməyə sövq edən geniş çeşidli təqdimat materialları ilə tanış etmək məqsəduyğundur. Bütün bunları nəzərə alaraq, deyə bilərik ki, ədəbiyyat dil dərslərində bu proseslərdə öz yerini tapır.

Bildiyimiz kimi motivasiya dilin öyrənilməsi və mənimsənilməsi üçün əsas amillərdən biridir. Daha çətin və maraqlı mətnlər öyrənənləri daha dərindən cəlb edəcək və onlarda dili real məqsədlər üçün istifadə etdikləri hissini yaradacaq.

Bədii mətnləri öyrənərkən əldə edilən bacarıqlar öyrənənlərə yaşadıkları dünya haqqında daha çox məlumat əldə etməyə və onların tam məlumatlı bir oxucuya çevirilməsinə kömək edəcək. Ədəbiyyatın dilin yaradıcı dildir. Bu mətnlər tələbələri həvəsləndirir, müzakirələr aparmaq və mətndən həzz almaq üçün imkanlar təklif edir. Onlar həmçinin mətnləri orijinal formada oxuduqları üçün məmnunluq hissi keçirir və oxuya inamını artırmağa kömək edir və dildən istifadə bacarıqlarına əminlik verir. Xarici dilin tədris olunduğu sinfində ədəbiyyatdan istifadənin faydalarından biri odur ki, o şagirdləri öyrənmə prosesində daha fəal olmağa təşviq edir [60, s. 8]. Xarici dili öyrənilməsi zamanı bədii mətnlərdən istifadə tələbələrə öyrəndikləri xarici dil haqqında daha çox məlumatlı olmağa kömək edir. Bədii mətnlərin oxunması öyrənələrə müxtəlif vəziyyətlərdə və kontekstlərdə tətbiq edə biləcəkləri bacarıq və strategiyaları inkişaf etdirməyə kömək edir, onların maraq və motivasiyasını artırır və dilin öyrənilməsini daha zövqlü və dəyərli təcrübəyə çevirir.

Xarici dilin tədrisi zamanı bəzi təməl bacarıqların mənimsənilməsi vacibdir. Bu bacarıqları əldə edərkən nəzərə alınmalı olan məqamlar var. Bundan əlavə, bu bacarıqların mənimsənilməsində qanunauyğunluq gözlənilərsə nəticə daha yaxşı olacaqdır. Təsadüfi və ya methodsuz xarici dil tədrisi vaxt itkisi və əbəs bir səy deməkdir. Bu işdə "Dinləmə və qavrama", "Danışma və tələffüz", "Söz öyrənmə", "Oxuma" və "Yazma" kimi əsas bacarıqları inkişaf etdirmək üçün müxtəlif

metodiklar və üsullar var. Fərqli fonotik quruluşa malik olduğundan tələbələr dinləyərkən xarici dili qavramaqda problemlərlə qarşılaşırlar. Səslərin fərqli təqdimatı və tələffüzü danışıq və tələffüzdə bəzi çətinliklərlə qarşılaşmağımıza səbəb olur. Lüğətin inkişaf etdirilməsi də xarici dil öyrənməkdə əsas problemdir. Anlayaraq düzgün oxumağın və yazmağın öyrədilməsi də diqqət mərkəzindədir. Xarici dilin tədrisindəki çətinliklərdən ən mühümü xarici dilin tədrisinin əsasını təşkil edən bacarıqların əldə edilməsində yaranan çətinliklərdir. Bunlardan ən mühümləri dinləmə-qavrayış çətinlikləri və hədəf dilin səslənməsindəki fərqlərdir. Digər problemlərdən bəziləri söz ehtiyatını və hədəf dildə danışanları öyrənmə bilməkdir. Öyrənilən dilin yazılmasında da çətinliklər var. Mədəni fərqliliklərdən yaranan çətinliklər xarici dil öyrənməyi də çətinləşdirir. Bir sözlə, bu bacarıqlara yiyələnmək böyük zəhmət tələb edir və çox vaxt aparır. Bu bacarıqların mənimsənilməsində müəllimlərin üzərinə böyük vəzifələr düşür. İzlənəcək üsul, bu üsulla bağlı resursların tədarükü və istifadəsi, ən əsası veriləcək motivasiya müəllimin vəzifələrindəndir. Bu çətin yolda şagirdin vəzifəsi xarici dilə ayıracağı vaxtdan və marağı müəllimin metoduna uyğun istifadə etməkdir. Son zamanlarda siniflərdə xarici dilin tədrisi zamanı aktual üsullardan biri də ədəbi mətnlərin istifadəsidir. Ədəbi mətnlər dilin və mədəniyyətin daha yaxşı mənimsənilməsi üçün geniş materialla yanaşı zəngin baza təqdim edir.

Şagirdlərin ədəbiyyatla məşğul olduqda tədrisən dil bacarıqları daha da yaxşılaşır. Bədii mətnləri oxumqla tələbələr diqqətini həm mətnin formasına, həm də mənasına yönəldə bilirlər. [49, s. 83]. Onlar həmçinin leksik və qrammatik strukturlar üzərində məşq edə və onları öyrənmə bilirlər. Yəni eyni anda bir çox bacarıqları inkişaf etdirə bilirlər. Aşağıdakı bölmələr ədəbiyyatın dörd əsas dil bacarıqlarını necə inkişaf etdirdiyini izah edir:

-yazmaq

-oxumaq

-dinləmək

-və danışmaq.

Yazı:

Ədəbiyyatın həm mövzü, həm də model kimi yazmaq üçün zəngin bir ilham mənbəyi olduğunu məlumdur. Ədəbiyyat oxucuları orijinal yazını, onun mövzüsünü, məzmunu və üslubunu təqlid etməyə həvəslənirlər, eyni vaxtda oxucular ədəbiyyatı təhlil edərkən orijinal düşüncə nümayiş etdirirlər və mətnləri şərh edirlər. Ədəbiyyat bir çox tələbəsini dəyişdirərək, onları yüksək dərəcəli yaradıcı yazarlara çevirdi. Mətnin müzakirəsi, ya oxudan sonrakı sinif tapşırıqları tələbələrini təhlil etməyə, şərh etməyə və tənqid etməyə sövq edir. Müxtəlif məzmunlar, mövzular, üslublar və ədəbi əsərlərin təşkili yazmağa meyilli tələbələrin orijinal düşüncənin formalaşmasına kömək edir.

Bədii mətnlər gözəl cümlələri, idiomatik ifadələri, maraqlı atalarsözləri ilə obrazlı dilin zəngin mənbəyidir. Bundan əlavə, ədəbi mətnlərin lüğət diapazonu, qrammatik strukturlar və yazı tərzini oxucuları heyran edir. Mütəxəssislərin fikrincə ədəbiyyat xarici dil tədrisi zamanı tələblər arasında araşdırmaq, soruşmaq və ya tənqid etmək üçün motivasiya verir. Onlar ədəbiyyat nümunələrini oxuduqda müxtəlif dil nümunələri görür, cümlələr və paragrafların necə birləşdiyini bilir.

Yazı vizual və ya yazılı dildə yaradan idrak prosesi kimi təyin edilir və ədəbiyyat yazıya əhəmiyyətli dərəcədə təkan verə bilər. Müasir kreativ cəmiyyətdə yaradıcı yazıdan istifadə üsülü bütün dünyada İngilis dilinin tədrisi dərslərində daha çox yayılmışdır. Yaradıcı yazını öyrənmək üçün ədəbiyyatın mühüm rolunu nəzərə alsaq bu tendensiya vacibdir. Adi mətni öyrənməkdənsə ədəbiyyat daha çox yaradıcılıq təcrübəsi təmin edə bilər, ədəbiyyat bir çətir kimi oxumağı və yazmağı bir araya gətirir, dəyərli linqvistik giriş təqdim edir, şagirdləri yazmağa həvəsləndirir. Bəzi keçmiş tədqiqatlar ədəbi mətnlərin dərslərə inteqrasiyasının müsbət təsirlərini təsdiqləyir: həvəsləndirici və əyləncəli effektini, dil bacarıqlarının effektiv təkmilləşdirilməsi. Ədəbiyyat vasitəsi ilə öyrənənlər müxtəlif real həyat hekayələri və fərqli sürətlərlə tanış olmaq imkanını əldə edirlər və bu onların gələcək

yarıdıçı yazıları üçün zəruridir. Naji yaradıçı yazı üçün bədii mətnlə bağlı aşağıdakı fəaliyyət nümunələri verir:

Şagirdlər hekayənin sonunu və ya kontekstini dəyişə bilər, məsələn, onu bu günə, yeni hal-hazırdakı dövrə uyğun yeniliyə bilər. Onu bu günə qədər yeniləmək, ölkəsinə uyğunlaşdırmaq və ya bir şeyi dəyişdirmək, onun tam əksini yaratmaq – yağışlı günü günəşli günə çevrilməsi və s. [61, s. 44]. Buna oxşar tərzdə qısa hekayələrlə əlaqədar müxtəlif tapşırıqlar təklif edə bilərik, misal üçün, hekayənin sonunu bir az dəyişdirmək, yeni sonluq yaratmaq və mümkün yeni nəticələri dəyərləndirə bilərik. Bütün bunlar tələbələrin fəaliyyətinə müsbət təsir göstərir. Ədəbiyyat oxumaq dil öyrənənlər üçün həm leksik, həm də sintaktik strukturları yadda saxlamağı asanlaşdırır, işlətmək üçün zəngin və mənalı kontekst təmin edir, dilin müxtəlif forma və funksiyaları ilə tanış edir. Bu, öz növbəsində, onların yazı bacarıqlarını kəskinləşdirməyə kömək edir. Həmçinin Ədəbiyyat şagirdlərin orfoepik bacarıqlarının inkişafı üçün zəmin yaratmaq bacarığına malikdir. Belə ki, şagird hər hansı bir ədəbi mətni oxuyarkən reflektiv olaraq müxtəlif sözlərin düzgün yazılışını mənimsəyir, bunu yadlarında saxlayırlar. Eyni zamanda bədii mətnlər onlara doğma dilindən fərqli olan cümlə quruluşunu, söz sıralamasını öyrədirlər. Bu metod effektiv hesab oluna bilər. Çünki şagirdlər sıxıcı öyrənmə metodları əvəzinə, zövq oxşayan fərqli əsərlər oxuyarkən əyləncəli bir yolla orfoqrafik normaları öyrənmiş olurlar.

Oxuma

“Oxumaq idrak davranışları və psixomotor bacarıqların əməkdaşlığı ilə yazılı simvoldan məna çıxarma fəaliyyətidir”. Oxu~ sözlərin səsləli və ya səssiz şəkildə simvolik təsvirlərinin məna ilə inteqrasiyasıdır. Əgər oxunmuş sözün və cümlənin mənası anlaşılırsa, onda oxuma aktı baş vermiş olur. Oxuma aktı o zaman baş verir ki, oxucu müəllifin mesajını alır. Müəllif və oxucu sözlərlə birləşir. Bunlardan birincisi oxunan mətndən məna çıxarmaqdır. Əgər insan mətni oxuyanda onu mənalandıra bilmirsə, o, oxumaq deyil. Xüsusən də xarici dil tədrisində belə

oxunuşlar müəyyən sözləri səsləndirməkdən o tərəfə keçə bilməz". Bu tələffüzdür. Mətn səsləndirməsidir. Oxumağın bir məqsədi olmalıdır. İnsan niyə oxuyur? Hər şeydən əvvəl oxuyarkən bilik qazanırıq, dünyagörüşünü formalaşdırırıq. Oxu bacarıqlarını təkmilləşdirmək üçün oxuyuruq. Daim bu işi görməklə beynimizi buna öyrəşdiririk. Oxu zamanı söz ehtiyatımız zənginləşir. Oxumaqla biz daha yaxşı anlamaq və daha yaxşı qavramaq qabiliyyətimizi inkişaf etdiririk. Məlumatları başqalarına ötürürük. Deməli, biz deyə bilərik ki, oxu zamanı şagird üçün yazılı mətnin məğzi oxucuya mütləq çatmalıdır. Xarici dil dərslərində müəllim oxuyursa, şagird səslərdən başqa heç nə qavraya bilmirsə, yəni oxunanı başa düşmürsə, bu oxunmuş sayılmır. Tələbə oxunan simvolları belə görə bilmir, ancaq səsləri eşidir. Oxucu mətni şüurlu və ya şüursuz tərk edərsə, şagird oxunanı görmədiyini üçün o, yalnız dinləmə fəaliyyəti ilə məşğul olacaq və "bu iş oxumaqdansa, dinləyib-anlama bacarığını təkmilləşdirməyə xidmət etmək deməkdir. Yuxarıda qeyd etdiyim dörd dil bacarığından oxumaq ədəbiyyatla birbaşa və sıx bağlıdır.

Çoxsaylı tədqiqatlar ədəbiyyatın mütaliənin inkişafına və nailiyyətlərinə necə kömək etdiyini göstərir. Bədii mətnlər şagirdlərin oxuya münasibətinə və qavrayışlarına müsbət təsir göstərir. Ədəbiyyat yazı bacarıqlarına təsir edir. Langer [57, s. 48] qeyd etdi ki, ədəbiyyat oxumağın imkan üfüqlərini aca bilir: sual vermək, şərh etmək, əlaqələndirmək və araşdırmaq imkanları yaradır. Oxumaq yalnız mətnə reaksiya vermək deyil, bu proses yazıçı ilə oxucu arasında qarşılıqlı əlaqə, dialoq kimidir. Müxtəlif tapşırıqlar yalnız oxu zamanı deyil, oxudan əvvəl, oxu zamanı və oxudan sonra istifadə edilə bilər. Oxuma dərslərində oxu öncəsi fəaliyyətlər mühüm rol oynayır.

Hər oxu dərsi ilkin bilikləri aktivləşdirmək və tələbəni oxumağa hazırlamaq üçün bir sıra fəaliyyətlərdən başlamalıdır. Mütaliəqabağı fəaliyyətlər müvafiq sxemləri aktivləşdirməklə və onları oxumağa həvəsləndirməklə, şagirdlərə oxu fəaliyyətinə hazırlaşmağa kömək edir. Öncədən oxuma fəaliyyətləri həm də şagirdlərə mətnlərdə mövzunu, lüğəti və bəlkə də vacib qrammatik strukturları qabaqcadan görməyə kömək edə bilər.

Oxu zamanı tapşırıqlar tələbələrin diqqətini mətnin aspektlərinə yönəltməyə və onu daha yaxşı başa düşməyə kömək edən fəaliyyətlər kimi müəyyən edilir. Bu fəaliyyətlərin məqsədi öyrənilərə mətnin öhdəsindən öz ana dillərində yazılmış kimi gəlməyə kömək etməkdir. Bu mərhələdə tələbələr aşağıdakıları edə biləcəklər:

- ✓ proqnozları təsdiqləmək
- ✓ məlumat toplamaq
- ✓ məlumatları təşkil etmək

Oxu sonrası tapşırıqlar oxu dərslərində mühüm rol oynayır, çünki bunlar şagirdlərə yeni öyrəndikləri sözlərdən istifadə etməyə kömək edir və dilin yaradıcı yollarla istifadəsinə təşviq edir.

Bəzi tədqiqatçılar oxunu müxtəlif formalarda təsnif etmişlər. Adətən iki oxu üsulu təklif etdi: efferent (mərkəzdə dil bacarıqları) və estetik (mərkəzdə- daxili hisslər və seviclər). Bu iki oxu üsulu arasındakı fərq odur ki, oxucu niyə oxuyur və oxucu oxumaqdan nəyi çıxarmaq istəyir. Mətn ilk növbədə oxuculara mümkün qədər az oxumaqla məlumat əldə etməyə kömək etmək üçün yaradılıb, yoxsa estetik təcrübə yaratmaq üçün yaradılıb?

Efferent oxu: məlumatın müəyyən hissələrini götürmək, yəni məlumat almaq üçün oxumaq deməkdir. Burada oxucunu dilin ritmləri və ya nəsr üslubu maraqlandırmır, ancaq məlumat əldə etməyə yönəlib. Oxucunun diqqəti ilk növbədə oxuduqdan sonra qalıq olaraq nələrin qalacağına – əldə ediləcək məlumatlara, problemin məntiqi həllinə, həyata keçiriləcək hərəkətlərə yönəlib. Məsələn, balıq ovuna hara getməyi qərara almaq üçün dərin dəniz balıqçılıq bələdçisi və ya Böyük Böhranın iqtisadi səbəblərini öyrənmək üçün dərslikdən istifadə edilə bilər.

Estetik mütaliə: əsəri və qəhrəmanın daxili aləmini araşdırmaq, anlamaq üçün oxumaq mənasını verir. Burada oxucular özləri oxumaq təcrübəsi ilə məşğul olurlar, yəni ədəbi mətnlər müəllim və ya ikinci bir şəxs tərəfindən oxunmur. Estetik oxuda oxucunun diqqəti birbaşa həmin mətnlə münasibəti zamanı yaşadığı hisslərə yönəlib.

Oxumaq və məna yaratmaq yalnız oxucunun beynində baş verir; səhifədə, ekranda və ya mətndə deyil, oxuma aktında baş verir.

Ədəbiyyat oxumaq dünyaya bir qapı açmaq kimidir və bu proses aktiv oxu vasitəsi ilə üfüqlərinizi genişləndirir, aşağı və yüksək səviyyəli oxu bacarıqlarını təkmilləşdir. “Bədii mətnlər aktiv oxumağa və şagirdlərin proqnozlaşdırma, əlaqələndirmə, sorğulama, aydınlaşdırma və qiymətləndirmə bacarıqlarının inkişafı üçün çox faydalı ola bilər”. [61, s. 46] Kənardə gözləyən passiv oxucular olmaqdan, tələbələr, bir müəllimin rəhbərliyi altında ədəbi əsərlərin oxunması prosesində fəal iştirak edə bilər. Yəni onları mətnlə aktiv şəkildə qarşılıqlı əlaqədə olmağa, oxumağı öyrənməyə həvəsləndirmək olar. Onlara sətirlər arasında, söz və cümlələrin arxasında nəzərdə tutulan mənanı qavramaq, nəticə çıxarmaq, sual vermək, tənqid etmək, mətni müxtəlif tərəfdən müzakirə etmək və qiymətləndirmək perspektivləri öyrətmək olar. Bunlar hamısı oxu bacarıqlarının daha kompleks inkişafına kömək edə bilər. Bundan əlavə, ədəbiyyat verdiyi həzzlə öyrənənləri daha geniş işlər görməyə ruhlandırır. Hall (2015) qeyd etdiyi kimi, "Heç bir şey yaxşı bir hekayə və ya şeirdən həzz almaqdan daha ciddi və ya dəyərli deyil ..." [49, s. 14]. Beləliklə, bədii mətnlər şagirdləri daha çox oxumağa həvəsləndirə bilər.

Dinləmə.

Xarici dil öyrənənlər dinləmək və qavramaqda çətinlik çəkdikləri məlumdur. Çox vaxt tələbə yazmaqla asanlıqla başa düşə biləcəyi cümləni təkrarlayanda onu demək olar ki, heç başa düşməmək vəziyyəti ilə qarşılaşır. Qavrama qabiliyyətinin əldə edilməsi əsas prioritet kimi görünür. Çünki qavraya bilməyən şagird eşitdiyi səsleri anlamağa qadir olmayacaq. Dinləmək dinamik bir fəaliyyətdir, lakin danışmaqdan iki dəfə çətinidir. Ədəbiyyat dinləmə ilə tanışlıq zamanı bacarıqlarını artırmaq üçün mükəmməl şərait yaradır, şagirdləri dilin müxtəlif səs keyfiyyətləri və dialektləri ilə qarşılaşdırır. Ədəbiyyatdan istifadə şagirdlərin dilin ritminin və şüurunun inkişafına kömək edəcəkdir. Dinləmə zamanı personajları, parametrləri, əhval-ruhiyyəni və vəziyyətləri necə vizuallaşdırmaq olar? Müəllim ucadan oxumağı dərsin məqsədinə

cavab verir. Onun məqsədi tələbələr arasında maraq və seçim yaratmaqdır. Beləliklə, ucadan oxumaq, dinləmə bələdçiləri, oxucu teatrı və dinləmə jurnalları tələbələri ədəbiyyatla daha çox məşğul olmağını təmin edir. Hekayə öyrənənlərin dinləmə bacarıqlarını inkişaf etdirməyə çox kömək edir. Dinləmədən sonrakı sessiyada tələbələr sinif yoldaşlarına hekayələr danışirlar, və prosesdə hər bir şagird bir birinə dinləmək imkanı əldə edir.

Şagirdlər öz dinləmə bacarıqlarını yalnız müəllimin ədəbi mətnlərdən ucadan oxuması dinlədikcə deyil, həm də rəqəmsalda yazılmış audio fayllardan istifadə etdikləri zaman da təkmilləşdirə bilərlər. Ədəbiyyat və texnologiyanı birləşdirərək bu dərslərin zənginliyi artırmaq mümkündür. Ədəbi mətnlər audiokitablar, audiolar və yazılar vasitəsilə təqdim olunur. Şübhəsiz ki, bunlar tələbələr üçün dəyərli dinləmə mənbəyidir. Şeirləri və hekayələri müxtəlif səslərdən və vurğulardan eşitmək tələbələrin dinləyib-anlama bacarıqlarına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərməyə kömək edə bilər. Tələbələrin həm ümumi, həm də xüsusi ədəbiyyat məlumatların dinləməsi tələbələrin sinif fəaliyyətləri üçün faydalı ola bilər. Bədii mətnin audio yazılarını dinləyərkən şagirdlərin diqqəti daha çox intonasiya, əlaqə, vurğu, tələffüz və emosional tona cəlb olunur. Həmçinin, qısa hekayələr və şeirlərlə diktə fəaliyyəti dinləmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün səmərəli məşq ola bilər. Məsələn, tələbələrə şeir verilə bilər. Hər sətirdə boşluqlar qoyula bilər, bu boşluqlar müəllimi və ya səs yazmanı dinləyərkən doldurula bilər. Bundan əlavə, tələbələr qısa hekayə dinləyərkən hekayənin qarışıq cümlələrini hadisələrin axışına və məntiqə görə düzgün sıralaya bilərlər. Bundan əlavə, bədii mətnlərdə personajlar və hadisələrin quruluşunu təsvir etmək üçün “dinləyin və çəkin” fəaliyyətlərini təklif etmək olar. Şagirdlər əsərləri dinlədikdə əsərdəki qəhrəmanlar, məkanlar haqqında məlumat alırlar, aldıkları bu məlumatlar əsasında isə qəhrəmanların, yerlərin şəklini çəkməyə çalışırlar. Qısacası, bütün bu ədəbi əsaslı dinləmə fəaliyyətləri tələbələrin dinləmə qabiliyyətini inkişaf etdirmək üçün effektiv vasitə kimi istifadə edilə bilər.

Danışma

Danışiq bacarığı tələbələrin və müəllimlərin xarici dil öyrənməkdə inkişaf etdirdikləri ən çətin bacarıqdır. Ona görə də nitq bacarıqlarının inkişafına diqqət yetirmək lazımdır. Dərstdə istifadə olunan metod nitq bacarıqlarının inkişafında təsirli olur. Sual-cavab metodu danışiq və tələffüzün öyrənilməsini vurğulayan bir üsuldür. Şagirdin nitq bacarığı sinifdə qrup işi və qoşalaşmış məşqlər vasitəsilə təkmilləşir. Tələbələrin tələffüzündəki səhvlər dərhal düzəldilir və yanlış öyrənmənin qarşısı alınır. Danışiq dərslərində intonasiya vacibdir. Tələffüz qaydaları təkrar məşqlər vasitəsilə öyrədilir. Ana dilimizi təkrarlar vasitəsilə öyrəndiyimizi nəzərə alsaq, nitq dərsləri təkrar cümlələr üzərində qurulur. Əvvəldən çoxlu təkrarlar şagirdin tələffüzünün ,intonasiyasının inkişafına müsbət təsir edə bilər. Şifahi ünsiyyətin inkişafı praktiki işin intensivliyinə əsaslanır, lakin qrammatik qaydaları düzgün bilmək hədəf dilin daha tez öyrənilməsinə imkan verir. Qrammatika dərsləri ilə nitq dərslərinin mövzuları bir-biri ilə paralel aparılmalıdır. Bu, ilkin mərhələdə xüsusilə lazımdır. Qrammatikada öyrədilən vahid qaydadan bir çox yerlərdə istifadə olunduğu üçün xarici dilin tədrisində qaydaların əhəmiyyətini də nəzərdən qaçıрмаq olmaz.

Danışma aktiv istehsal bacarığı və şifahi istehsalın istifadəsidir. Bu kiminsə başqaları ilə şifahi ünsiyyət qurması qabiliyyətidir. Ədəbiyyat dərslərində sual-cavab, debat və rol oyunu şagirdlərin nitq bacarıqlarını təkmilləşdirmək üçün təsirli fəaliyyətlərdən bəziləridir. Sinifdə tələbələrə həvəsləndirmək üçün stimullaşdırıcı fəaliyyətlər olduqda, onlarda özlərinə inam, ,sinif daxili müzakirələrdə iştirak etmək, suala cavab vermək, ideyanı paylaşmaq və təqdimat etmək həvəsi yaranır. Danışmaq sosial həmrəyliyin, peşəkar nailiyyətlərin və biznesin ictimailəşdirilməsinin mükəmməl nəqliyyat vasitəsidir. Bununla belə, danışmaq çox qiymətləndirilməyən bir bacarıqdır və o diqqətə layiqdir. Ədəbiyyat şagirdlərə konkret kommunativ məqsədə uyğun əhəmiyyətini nümayiş etdirir. Ədəbi mətnlər şifahi iş üçün əla təkan rolunu oynayır, çünki onlar təxəyyül və müzakirə vasitəsilə müxtəlif şərhlərə səbəb olan gözlənilməz məna yığcamlığını təmin edir.

Ədəbi əsərlər ədəbiyyat oxuculara bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmağa təşviq edir və bununla da onlara fikir, hiss və məlumat mübadiləsi üçün imkanı yaradır. Eynilə, ədəbi mətnlə bağlı müxtəlif sualların verilməsinin və müzakirə edilməsinin vacibliyinə işarə edir. Bu suallar tələbələrə öz fikirlərini ifadə etmək imkanı verir, onların mətnlə bağlı fikirləri, mühakimələri və inanclarını ortaya qoyur, mövzuya əsasən şəxsi təcrübələrini göstərmək şansı yaradır və nitqlərini təkmilləşdirir. Bədii mətnlərdən istifadə edərkən nitqi təkmilləşdirmək üçün bir neçə növ fəaliyyət təklif etmək mümkündür . Birinci fəaliyyət növü şeir və ya ədəbi nəsrə ucadan oxumağa aid olan “xor danışmaq” adlanır. Bu, “tələffüz, söz vurğusu, cümlə vurğusu və intonasiya” nı məşq etdirmək üçün faydalıdır [61, s.45]. İkinci fəaliyyət növü “rəqəmsal remiks” adlanır. ”Rəqəmsal remiks” tələbələri həvəsləndirmək üçün musiqi, şəkillər və bədii mətni inteqrasiya olunur və şagird ahəngdar, vizual səs effektlərini tapmaq üçün mətni ətraflı oxuyur. Həmçinin, bədii mətnlərə əsaslanan rol oyunları, tamaşalar şagirdlərin şifahi dillərini təkmilləşdirməyə kömək edə bilər [61, s. 46]. Qeyd etmək lazım olan başqa bir vacib məqam da budur ki, ədəbi mətnlərlə məşğul olmaq şagirdlərə sosialinqvistik və pragmatik səriştə uyğunluğunu təyin etməyə kömək edir - istifadə olunan dil spesifik kontekstə uyğundur, ya yox.

Dil tədrisində ədəbiyyatın müxtəlif janrlarından istifadənin üstünlükləri.

Dil tədrisində şeirdən istifadənin üstünlükləri mövcuddur Şeir bizə bir neçə sözlə çox şey söyləmək üçün bir araya gələrək sözlərin gücünü göstərir. Şeir oxuyarkən sadə bir sözün çox şey ifadə edə biləcəyini anlayırıq, onun yazıçının hiss və düşüncələri necə birləşdiyini görürük. Şeir, özünəməxsus xüsusiyyətləri və estetik dəyəri ilə, tələbələri həm zehni, həm də emosional cəhətdən cəlb edə bilər və dərin hisslər və emosional reaksiyalar doğurur. Bu, təkcə ümumi dil bacarıqlarının inkişafına kömək etmir, həm də dili məcazi ifadələrlə zənginləşdirir “metafora, bənzətmə; simvolizm; paradoks; təcəssüm və ironiya” [68, s.14]. Şeirlər uzunluğuna görə qısa, lakin məna ilə doludur və buna görə də sinif daxilində istifadə etmək üçün vaxt baxımından praktikdir.

Dil tədrisində qısa hekayələrdən istifadənin üstünlükləri də vardır. Xalq dastanlarından və nağıllardan tutmuş, əfsanə və lətifələrə qədər müxtəlif hekayələr tələbələri oxumağa həvəsləndirən dəyərli mənbələrdir. Tələbələr adətən bu tip hekayələrlə tanış olurlar, çünki onlar gənc yaşlarından onların üzərində tərbiyə olunublar, tez-tez ana-baba və böyük qohumları tərəfindən oxşar hekayələr danışılırdı. Çoxsaylı bacarıqlar, xüsusən də emosional bacarıqlar bu kimi hekayələr vasitəsilə aktivləşdirilə bilər. Hekayələrin istifadəsi ilə ümumi mənaya qulaq asmaq, proqnozlaşdırmaq, mənanı təxmin etmək və fərziyyə etmək kimi öyrənmə strategiyaları təkmilləşdirilə bilər. Hekayələr ümumiyyətlə aydın bir “başlanğıcdan, orta və son” dan ibarət olur və bu rəvan axını fərqli dil səviyyəli tələbələri hekayəni sona qədər oxumağa həvəsləndirir [45, s.5]. Hekayələrin həm sadə (məs. quruluş, süjet, xarakter) həm mürəkkəb (məsələn, kulminasiya, konflikt, həll) ədəbi elementləri var və bunlar tələbələrə onların bacarıq səviyyəsindən asılı olaraq öyrədilə bilər. Hekayələrin dil dərslərinə daxil edilməsi aşağıdakı səbəblər üçün faydalıdır:

a) praktiklik: hekayələr ümumiyyətlə ağılabatan uzunluğa malikdir və buna görə də onlardan tədris vasitəsi kimi istifadə çox vaxt tələb etmir;

b) hekayələr tələbələr üçün çox çətin deyil, və beləliklə, onlar özləri də onları idarə edə bilərlər;

c) çoxlu müxtəlif nağıllar növləri var və bu, müəllimlərin şagirdlərin maraqları və ehtiyaclarına uyğun hekayələri tapmasını asanlaşdırır. [42, s. 8]

Qısa hekayələrlə şagirdlərin lüğət, qrammatik və mədəni biliklərinə töhfə vermək olar. Qısa hekayələr vasitəsilə, tələbələr təcrübə əldə edə bilərlər və çoxsaylı yeni sözlər , qrammatik strukturlar öyrənə bilərlər.

Dil tədrisində romanlardan istifadənin üstünlükləri də mövcuddur. Lazar qeyd edir ki, “qısa hekayə kimi, ənənəvi roman da səbəb-nəticə əlaqələri ilə bağlı olan hadisələrin xronoloji ardıcılığı” [59,s. 89]. Bundan əlavə, “bir romanda qısa hekayədən daha çox personajlar heyəti ola bilər, süjet daha mürəkkəb və rəvayət

üsulları bəzən daha gəlizdir” [59, s. 89]. Onların uzunluğu bir və ya iki dərs saatında tədris üçün qeyri-mümkün görünə bilər, lakin fəsilləri hissə-hissə bölmək və oxumaq olar. Romanlar vasitəsilə tələbələr qabaqcıl lüğət və mənalı kontekstlərdə qrammatik istifadə müşahidə edirlər. Romanlar üçün istifadə edilən öyrənmə fəaliyyətləri tələbələrin fərziyyələri soruşmaqdır və nəticələr çıxarmaqdır. Dillə əlaqəli bacarıqlar inkişafı ilə yanaşı, roman oxumaq tələbələrin emosional və intellektual inkişafına müsbət təsir göstərə bilər.

Dil tədrisində dramaturgiyadan istifadənin üstünlükləri. Dram gündəlik həyatın güzgüsüdür. Drama vasitəsilə oxu təcrübəsi gədir, kitabın səhifələrindən kənara çıxır və səhnədə canlanır. Bu fərqli xüsusiyyət onu təhsil məqsədləri üçün istifadə etmək üçün qiymətli alətə çevirir. Drama əsaslanan fəaliyyətlər rol oyunları, improvizasiya və ssenarilər kommunikativ dil proqramı məhsuldar hissəsi ola bilər, çünki o, tələbələrə biliyi hərəkətə tərcümə etməyə imkan verir. Dərslərdə dram əsaslı fəaliyyətlər xüsusi mənalı kontekst təklif edir, hədəfi isə tələbələrin müxtəlif rollar köməyi ilə dildə bir-biri ilə fəal ünsiyyət qura bilməsidir (məsələn, uğurlu iş adamı rolunu yerinə yetirmək, yardımçı qonşu, təcrübəli bağban, yaramaz nəvə və ya həddindən artıq himayəçi ana). Onların oynadığı rollar nə qədər fərqlidirsə, bir o qədər də intellektual, şəxsi, emosional və sosial baxımdan inkişaf edirlər. Üstəlik, dillə daha çox məşğul olurlar, müxtəlif real həyat vəziyyətlərində ondan istifadə etməyi öyrənirlər. Nəticədə tələbələr danışmağı məşq edirlər dildə pragmatik səriştəni inkişaf etdirirlər. Deməli, nə vaxt kimə nə deyəcəklərini öyrənə bilərlər ki, bu da oynadıqları rollar kontekstdən kontekstə dəyişdikcə pragmatik biliyi çağırır. Drama əsaslanan fəaliyyətlərdə təcrübə ilə tələbələr müxtəlif kontekstlərdə hər şeyi necə söyləmək anlayışını inkişaf etdirə bilərlər, rəsmi və qeyri-rəsmi dil arasındakı fərqi tanıyırlar Şagirdlər dildən ünsiyyət qurmaq üçün istifadə edə biləcəklərini başa düşdükcə ideyaları, düşüncələri və hissləri ilə öz güvənlərini günü-gündən artırma bilərlər. Drama həmçinin tələbələrə tələffüz və intonasiya və ritm kimi prosodik xüsusiyyətlər əldə etməyə kömək edir. Dram təkcə linqvistik deyil, həm də paralingvistik təcrübə üçün fürsət təqdim edir (məsələn, bədən dili, jestlər) ünsiyyət.

Drama şagirdlərə kömək edə bilər açıq (birbaşa) və gizli (dolaylı) mənasını ayırd edin. Bundan başqa, dram vasitəsilə dil müəllimləri çox həssas bütün öyrənmə üslublarını əhatə edən mühit yarada bilərlər: vizual, eşitmə və kinestetik. Bunun nəticəsi olaraq, drama əsaslı fəaliyyətlər ömür boyu öyrənməni təşviq edə bilər.

Bədii mətnlər diqqətlə seçildikdə, tələbələrin həm dil, həm də qeyri-lingvistik böyüməsinə təmin edə bilər. Buna görə də dərslərdə ədəbi materiallardan istifadə üzrə müəllimlərin hazırlanması çox əhəmiyyətli görünür. Müəllimlərin ədəbiyyatın dil dərslərinə daxil edilməsi ilə bağlı münasibəti və ondan istifadə etmək bacarığı diqqət tələb edən mühüm amillər. Məsələn, Saka (2018) İngilis dili müəllimlərinin ingilis dilinin tədrisi üçün ədəbiyyatdan istifadə ilə bağlı fikirlərini öyrənmək üçün müsahibələr aparıb. Və araşdırma zamanı belə bir nəticəyə gəldi, müəllimlərin ədəbiyyat bilmələrinə baxmayaraq onlar ondan dərslərdə istifadə etməyə hazır deyillər.

Digər vacib məqam isə şagirdlərin ədəbiyyat haqqında təsəvvürlərinin olması müəllimlərin qavrayışı qədər vacibdir. Ona görə də ədəbiyyatı dil dərslərinə inteqrasiya edərkən tələbələrin ideyaları, ehtiyacları, maraqları nəzərə alınmalıdır. Tələbələrin nəzərindən bədii mətnin faydalılığı qiymətləndirməsi çox vacibdir. Nəhayət, müəllimlər müxtəlif üsullar və texnologiyalarda müraciət edərək dərslərdə daha çox ədəbiyyatdan istifadə edə bilərlər. Bunlar dərsi daha xoş və zəngin, həvəsləndirici formaya gətirib çıxarırlar. Tələbələrə dil haqqında məlumatları müxtəlif yollarla təqdim edirlər.

II FƏSİL. ƏDƏBİYYATIN DİL ƏSASLI TƏDRİSİ

2.1 İxtisas ölkəsi dilinin öyrənilməsində ədəbi mətnlərin faydası

İngilis dilinin xarici dil kimi tədris edilməsində orjinal mətnlərin, o cümlədən bədii ədəbiyyat sayılan mətnlərin istifadəsi müasir dövrdə geniş yayılıb. Xüsusilə, bu, kommunikativ tədris metodlarının artan populuyarlığı və xarici dilin müəllim mərkəzli tədris sistemindən tədricən imtina edilməsi ilə izah olunur. Bu texnikanın tərəfdarları hesab edirlər ki, bədii ədəbiyyat oxumaq təkcə lüğət ehtiyatını deyil, həm də oxu zamanı dildən daha yaradıcı və tam istifadə etməkdir. Həmçinin dil istifadəsi oxu texnikasını və tənqidi düşünmə bacarıqlarını təkmilləşdirir. İngilis ədəbiyyatı uzun müddət bir çox qeyri-ingilisdilli ölkələrin siniflərində faydalı tədris vasitəsi hesab edilməmişdir. Bunun səbəbi ədəbi mətnlərin təsirinin gözərdi edilərək, xarici dilin öyrədilməsinin əsasən dilçilik məsələsi kimi qəbul edilməsi olmuşdur. Bu ölkələrin dövlət məktəblərində ingilis dili tədrisi fəaliyyəti əsasən qrammatikanın tədrisinə yönəlmişdir. Qrammatika qaydalarına dair bəzi ümumi izahatlardan sonra müəllimlər şagirdlərə əlaqəsi olmayan cümlələrdən ibarət məşqlər tapşırır, şagirdlər isə qrammatik qaydaları əzbərləyirdilər. O ki, qaldı mütaliyyəyə, dərslər saatları tələbələrin mütaliə vərdislərinin inkişafına ayrılmırdı. Dərslərdə darıxdırıcı dərsləklərdən istifadə olunur, lüğətdəki sözlər paylanır və şagirdlərdən onları əzbərləmələri istənilirdi. Sonra müəllim sözlərin tələffüzü ilə bağlı suallar verir və sualların cavabları heç bir xüsusi diqqət olmadan mətdə tez tapılırdı. Tələbələrin yazı və nitq bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün demək olar ki, heç bir iş görülmürdü. Bu sistemdə ingilis dilinin tədrisi müəllim mərkəzlidir və bu məktəblərdə tələbələr yalnız dil formalarını (qrammatika və lüğət) əzbərləyirdilər. Beləliklə, tələbələrdən yazmaq və ya danışmaq tələb olunduqda, nəticə olduqca aşağı olur, şagirdlər irəliləmiş əldə edə bilmirdilər. Bu məsələ ilə bağlı ədəbi mətnlərin “çətin”, “çox çətin”, tələbənin yaşam tərzi və psixologiyasına uzaq hesab edilməsi müəllimlərin və tələbələrin əsas şikayəti idi. Şekspirin şeirlərindən bir misra tələbənin başa düşməsi üçün o qədər də asan olmaya bilər. Bu tələbələrin dilçiliklə bağlı təhsillərini yarımçıq qoymasına belə səbəb ola bilər. Bir çox

müəllimlər və tələbələr ədəbiyyata maneə kimi baxırlar, çünki ədəbi dil anlaşılmaz hesab olunur. Ədəbi əsərlərin uzun mətnləri də çox vaxt ən böyük problemlərdən biri kimi görünür. Bundan əlavə, bu mətnlərin lüğət və qrammatik strukturlarının çox vaxt olduqca mürəkkəb olduğu düşünülür.

İngilis dilinin tədrisi zamanı ədəbi mətnlərdən istifadənin digər problemi mədəniyyətlə bağlıdır. Mədəni faktorlar bəzən elə çətinliklər yarada bilər ki, mətnin mənası tam şəkildə qavranıla bilməz. Ədəbi əsərlərin mətnlərinə “mədəni məzmunların arzuolunmaz yükünü daşıyan” kimi baxıldıqda problemlər də yarana bilər [42, s. 2]. Ümumiyyətlə, belə başa düşülür ki, dil təkcə qrammatika, fonetika və leksika biliklərini deyil, həm də mədəniyyətin müəyyən xüsusiyyətlərini ehtiva edir. Hər mədəniyyətin öz danışığı normaları olduğundan və bu normalar bir-birindən fərqli olduğundan, digər mədəniyyətlərin normaları ilə ziddiyyət təşkil edə bilər.

Yuxarıda qeyd olunan neqativ fikirlər ədəbiyyatdan istifadənin üstünlükləri, bədii mətnlərin seçim meyarları və mətnlərdən siniflərdə necə istifadə olunacağına dair biliklərin olmamasından qaynaqlana bilər. Yaxşı olar ki, bu məsələlərə qısaca nəzər salaq; biz siniflərdə ədəbiyyatdan istifadə ilə bağlı problemlərlə qarşılaşa bilərik. Bu problemləri dəqiq başa düşmək, analizini düzgün aparmaq bizə ingilis dilinin tədrisində ədəbiyyatdan ən yaxşı şəkildə istifadə etmək üçün müəllimlərin ən çox təkmilləşdirməli olduğu sahələri müəyyən etməyə imkan verəcək.

Xarici dilin tədrisində bədii mətnlər müxtəlif mədəniyyətlərin xüsusiyyətlərini dərk etməyi öyrədir, şəxsiyyətin və tənqidi təfəkkürün inkişafına töhfə verir, həmçinin ünsiyyət və dil bacarıqlarını təkmilləşdirir. Bədii mətnlər həm də yaradıcı təfəkkür bacarıqlarının inkişafına kömək edir, belə ki, onlar şagirdləri başqa bir şəxsin nöqtəyi-nəzərindən xəyali vəziyyətlərini nəzərdən keçirməyə təşviq edir. Müasir tədqiqatlar əsasən konkret xarici dil müəllimlərinin təcrübəsində bədii mətnlərdən istifadənin təhlilinə və ya xarici dilin tədrisində orijinal ədəbi əsərlərdən istifadənin nəzəri əsaslarına yönəlib. Xarici dilin tədrisi üçün bədii mətnlərin

seçilməsi çoxmərhləli prosesdir və bu proses qəti şəkildə aşağıdakı meyarlardan asılıdır:

- 1) Ədəbiyyatın həmin mütəxəsislərin, o cümlədən bu seçimlə məşğul olan müəllimlər tərəfindən qiymətləndirilməsi.

Bir çoxları təklif edir ki, təkcə zamanın sınağından çıxmış yox, eləcə də insan elminin öyrənilməsinə ciddi töhfə vermiş böyük müəlliflərin əsərləri ədəbiyyat hesab edilsin. Digərləri isə hər bir qiymətləndirmənin nisbi olduğunu düşünərək müəyyən bir işin dəyərini tarixi dövrün adət-ənənələrindən asılılığını qəbul edirlər. Beləliklə, mətnlərin seçimi müxtəlif meyarlarla və müxtəlif məqsədlər əsasında edilə bilər. Buna görə bir müəllimdən hansı mətnlərdən istifadə etdiyini soruşmazdan əvvəl onun ədəbiyyatı qalıcı əhəmiyyətə malik olan əsərlərdən və ya müəllim və tələbələrin ehtiyaclarına uyğun gələn müəyyən funksiyalı mətnlərə kimi necə tətbiq etdiyinin öyrənilməsi vacibdir.

- 2) Mühüm seçim meyarları: tələbələrin dil biliyi səviyyəsi və mətnin leksik mürəkkəbliyinin uyğunluğu. Eyni zamanda bu meyarla həmin mətnə qarşı effektiv mətn, mühit və oxucunu qarşılıqlı fəaliyyət təmin etmə imkanı da daxildir. D. Kolli və S.Slayter hesab edir ki, müəllimlər mətnin mədəni əhəmiyyətini və tələbələri maraqlandırma bacarığını nəzərə almalıdırlar. Onlar xüsusi olaraq vurğulayırlar ki, mətnin məzmunu tələbələr üçün şəxsi əhəmiyyətli xüsusiyyətdə olmalıdır. Həmçinin qətiyyətlə tövsiyə edirdilər ki, mətnlərin seçilməsi ilk növbədə tələbələrin maraqlarına əsaslansın. [42, s.15]

Seçim zamanı həm də bunu nəzərə almalıyıq ki, bədii ədəbiyyatın bir sıra xüsusiyyətləri vardır ki, onlar ixtisas dilinin daha yaxşı öyrənilməsində böyük rol oynayır. Məhz bu xüsusiyyətlərə əsaslanan seçimlər tədris prosesini ikitərəfli şəkildə daha da səmərəli edə bilərlər. Sözügedən ədəbiyyatın xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

1. Dilinin zənginliyi: Ədəbi əsərlərin mətnləri “müəllif onları yazarkən onun üçün vacib olan şeyləri” təsvir edir. Dərsliklərdəki dil nümunələri ilə müqayisədə dil daha zəngin və rəngarəngdir. Tələbələrdən ədəbi dili kəşf etdirməyi xahiş

etməklə, onlar müxtəlif dil normaları, formaları və ya konvensiyaları ilə tanış olmağa təşviq edir.

2. Mədəni zənginləşdirmə: Ədəbiyyat həm də başqa mədəniyyətə açılan bir qapıdır və tələbələrə özlərindən fərqli mədəniyyətləri və ideologiyaları başa düşmək, qiymətləndirmək imkanı verir. Şagirdlər həmçinin belə mədəniyyətlərin ədəbiyyatının bəxş etdiyi irs daxilində düşüncə, hiss ənənələrini və bədii formaları dərk edə bilirlər.

3. Şəxsi iştirak: Şagirdlərə ədəbiyyatın öz həyatları ilə necə əlaqəli olduğunu göstərmək, adətən, onlara ədəbiyyatı sevdirmir. Ədəbi əsərlərin mətnləri çoxsaylı şərhlərə və həqiqi qarşılıqlı əlaqəyə açıqdır. “Mətnin mənasını anlamağa çalışarkən, şagirdlər həm oxunun məzmununa, həm də öz təcrübələrinə əsaslanaraq nəticə çıxarmalıdırlar. Ədəbi mətnlərdən istifadənin bir çox faydası vardır. Bunlardan ən mühümü ədəbiyyatın insanı tərbiyə edə bilməsi, onu hadisələrdən dərs çıxarmağa vadar etməsidir” [59, s. 19]. Ədəbiyyat linqvistik və idrak bacarıqlarını kəskinləşdirir və tələbələrin insan vəziyyətini, psixologiyasını daha dərinləndirən dərk etmələrini təmin edir.

Yuxarıda da deyildiyi kimi ədəbi əsərləri dilin tədrisi prosesində istifadə edərkən müəyyən problemlərlə qarşılaşa bilərik. Bu çətinlikləri minimuma endirmək üçün müəllimlər aşağıdakı meyarlara uyğun olaraq şagirdləri üçün ədəbi əsərlərin arasından uyğun mətnləri seçmələri daha yaxşı effekt almalarına kömək edə bilər:

1. Dil biliyi: Müəllimlər ədəbi əsərlərin mətnlərini tələbələrin dil bilikləri daxilində seçmələri daha düzgün olar. Tələbələr bu cür mətnlərlə məşğul olmağa linqvistik cəhətdən hazır deyillərsə, məyus ola bilərlər. Ədəbi əsərin dili kifayət qədər sadə və tələbələrin dil səviyyəsində olduqda, onlar daha çox ədəbiyyat oxumaq istəyəcəklər və bu mətnləri öz təcrübələrinə daha uyğun hesab edəcəklər. Mücərrəd şeir dili və romanların uzunluğu çoxsaylı şagirdlərin olduğu siniflərdə problemlər yarada bilər. Şagirdlərin ədəbi mətnlərdən dil biliklərini artırarkən tam

faydalanması üçün ədəbiyyatdan düzgün istifadə siniflərdə müəllimlər üçün çətin də ola bilər.

2. Vaxt uyğunluğu: Dram əsərləri dərslərdə istifadə oluna bilər, lakin məhdud dərslər saatlarında izdihamlı siniflərdə tamaşanı oynamaq çətin ola bilər. Müəllimlər mətnləri mövcud audit vaxtının həcminə inteqrasiya etməyin mümkün olub-olmaması barədə düşünməlidirlər. Müəllimlər ədəbi əsərlərdən mətnlər seçərkən sinifdə mətnlər üzərində işləmək üçün vaxtlarının kifayət qədər olub-olmadığını, şagirdlərin evdə (oxu) mətn üzərində nə qədər işləməli olduqlarını və mətnlə bağlı nə qədər məlumat verilməli olduğunu nəzərə almalıdırlar.

3. Mədəni səriştə: Seçilmiş mətnlər həm də müəllimlərin və tələbələrin mədəni səriştələri daxilində olması daha məqsədə uyğundur. Mətnlərin mövzusu müəyyən dərəcədə oxucuların ölkəsi və ya mədəniyyəti ilə əlaqəli olmalıdır. Bu cür ədəbi əsərlər kimlik, yadlaşma, mədəni toqquşmalar və nəsillər münaqişələri kimi geniş mənəvi mövzulara toxuna bilər. Ədəbiyyat əsərləri eyni zamanda mədəni təcrübəyə geniş çıxış imkanı verir.

4. Qısa hekayə: Mətnin qısalığı tələbələr üçün vacibdir, çünki onlar ingilis dilində nəyisə oxuya, başa düşə və tamamlaya biləcəklərini görə bilərlər. Bu, tələbələrə nailiyyət və özünəinam hissi yaradacaq, onları bir növ motivasiya edəcək. İngilis dilinin tədrisində qısa hekayədən istifadənin məqsədi tələbələri əvvəllər öyrəndiklərini istifadə etməyə təşviq etməkdir və buna görə də bu, tələbə mərkəzli tədrisdir. Mətn seçərkən bədii mətndəki mədəni elementlər nəzərə alınmalıdır. İngilis və ya Amerika yazıçılarının İngiltərə və ABŞ-dan başqa ölkələrdə qurulmuş və bu ölkələrin mədəniyyətini əks etdirən hekayələrinin sinifdə istifadəsi tövsiyə edilmir, çünki mədəniyyətlərarası anlayışı inkişaf etdirmək üçün qısa hekayədən istifadə etmək məqsədə uyğun deyildir.

5. Şəxsi iştirak: Bir növ şəxsi iştiraka təkan verə bilən və öyrənənlərin marağına səbəb ola biləcək mətnlərin seçilməsi də çox vacibdir. Şagirdlərin fikirləri, təcrübələri və ehtiyacları onlardan oxunulması istənilən ədəbiyyat nümunələri ilə

tamamilə ziddiyyət təşkil edirsə, onlardan yaxşı nəticə gözləmək əbəsdir. Mətnin mövzusu onların həyat təcrübəsinə və maraqlarına uyğundursa, şagirdlər mətni oxuyur və ondan həzz alırlar. Ədəbiyyatşünaslığın son tendensiyaları ədəbiyyatın tədrisinin tərifləri və məqsədləri ilə bağlı narahatçılıqdan uzaqlaşaraq, daha çox pedaqogikaya yönəlmişdir.

6. Son oxu tədqiqatları göstərir ki, geniş oxu mətnlərin linqvistik aspektlərinə deyil, mətnin ümumi mənasına diqqət yetirməklə tələbələrin dil biliklərini yaxşılaşdırmağa kömək edir. Bu baxımdan oxunu iki kateqoriyaya bölmək olar: “efferent oxu və estetik oxu” [81]. Əvvəlki oxu növü (efferent oxu) mətndən məlumat əldə etməyə, ikinci növ isə oxu təcrübəsindən həzz almağa yönəlir. Bu iki oxu mövqeyi bir-birini istisna etməsə də, tələbələr qəzet və akademik məqalələr kimi materialları oxuduqda efferent oxu forması faydalı ola bilər, estetik oxu isə ədəbiyyat əsərlərini oxumaq üçün daha uyğun ola bilər.

Mətnlərin yaşına gəlincə isə müxtəlif dövrlərə aid əsərlərdən istifadəni mümkün hesab edilir, baxmayaraq ki, XX və XXI əsrlərin mətnləri daha uyğundur. Çünki onlar ingilis dilinin tədrisində effektivdir. Xronoloji olaraq dövrümüzdə daha yaxın əsərlər tələbələrin böyük marağına səbəb olur və onları müzakirələrdə iştirak etməyə həvəsləndirir, təsvir olunan hadisələrə öz münasibətini bildirir. Beləliklə, mətnləri seçərkən çoxlu xüsusiyyətləri nəzərə almaq lazımdır. Təəccüblü deyil ki, çox vaxt seçim etmək asan deyil. Müəllimlər ingilis dilini öyrənmək üçün mətnləri seçərkən ciddi problemlərlə üzləşir. Çünki onların şəxsi seçimləri tələbələrin ədəbi zövqündən çox fərqlidir. Bu zaman müəllimə sınaq yolu ilə mətnləri seçmək və tez-tez həmkarları ilə məsləhətləşmək tövsiyə edilir. Bu yolla müəllim tələbələrin qabiliyyət və maraqlarını mümkün qədər nəzərə alacaq, habelə tələblərə uyğunluğa, eləcə də məktəblərin və ali məktəblərin ümumi kurikulum mətninin ümumi linqvistik və mədəni məzmun uyğunluğuna nail olacaqdır. Dil yanaşmasının tərəfdarları tələbələrin sinifdə (auditoriyada) fəal mövqeyi ilə xarakterizə olunan öyrənmə mühitini yaratmaq üçün ədəbiyyatı dil tədrisinə inteqrasiya etməyə çalışırlar. Ədəbi əsərlərin fraqmentləri ilə işləyərkən tələbələr nəinki ingilis dili

biliklərini təkmilləşdirir, həmçinin tənqidi düşüncəni və mətni şərh etmək bacarıqlarını da inkişaf etdirirlər.

Lazarın metodikası əsasən “Xarici dilin tədrisinə dil yanaşması çərçivəsində mətnlə işin aşağıdakı formaları daxildir: məzmunun nağılı, məndəki boşluqların doldurulması, oxunanların müzakirəsi, hekayənin necə bitəcəyinə dair təxminlər etmək, müəllifin finalından fərqli mətn yazmaq. Bura həm də mətnin süjetinə əsaslanan rol oyunları və anlama üçün testlər də aid ola bilər”. [59, s. 131]

Ədəbi əsərlərdən istifadənin başqa bir variantı həmin ədəbi mətnin öz dilinin xüsusiyyətləri baxımından dərin təhlil etməkdir. Xarici dilin tədrisinə dil yanaşmasının tətbiqinin bir neçə variantı var və bu ədəbiyyatlardan müxtəlif məqsədlərlə istifadə edilə bilər:

- stilistik təhlili oxunulanların mənasını daha dərindən dərk etməyə imkan verən sırf dil resursu və ya material kimi. Dil yanaşması texnikası bütün əsas dil bacarıqlarının, yəni oxu, yazı, danışmaq və dinləmə qabiliyyətinin inkişafı üçün effektivdir. Çünki bu özlüyündə şifahi və yazılı nitqlərin orijinal nümunələrinin öyrənilməsinə əhatə edir.
- mədəni yanaşma ədəbi əsərlərin tədqiqində ən ənənəvi faktor hesab olunur. Mədəni yanaşma tətbiq edildikdə dil yanaşmasından fərqli olaraq tələbə mətnin yazıldığı tarix və ictimai, siyasi şərait haqqında məlumat əldə edir, məndə əks olunan ideoloji cərəyanları və xüsusi mədəniyyətləri, həmçinin yazıçının həyatının incəliklərini öyrənir, ona müasir olan ədəbi cərəyanlar, fəlsəfi və dini axtarışların istiqamətləri haqqında məlumat əldə edir.

Mədəni yanaşma hər ədəbi əsərdə faydalı olmaya bilər. Bunun üçün müəllimlər mətn seçərkən mətnlərdə istifadə olunan üsullara diqqət yetirməlidirlər. Ədəbiyyatın öyrənilməsinə mədəni yanaşmanın tərkib hissəsi kimi əsərlərdə istifadə edilən üsullara aiddir:

- müəllifin tərcümeyi-halı,
- yaradıcılığının əsas dövrləri haqqında hekayə,
- bu əsərin aid olduğu ədəbi cərəyanın əsas xüsusiyyətlərinin izahı.

Eyni zamanda, mədəni yanaşma vasitəsilə şagirdlərə müəllifin portreti göstərilir, yazıçıya ilham verən insanların və ya yerlərin fotosəkilləri göstərilir. Ədəbi əsərlərin öyrənilməsinə mədəni yanaşmanı heç də bütün tədqiqatçılar xarici dilin tədrisi praktikasında səmərəli hesab etmirlər. Bu yanaşmada dərstdə diqqət şagirddən müəllimə keçir və dil praktikasına az vaxt verilir. Bununla belə mədəni yanaşma tətbiq etməklə mətnin daha yaxşı başa düşülməsinə nail olmaq mümkündür. Ədəbiyyatın öyrənilməsinə “şəxsi” yanaşma ondan ibarətdir ki, tələbələr işə cəlb etmək üçün onları şəxsi və mədəni təcrübədən istifadə edərkən mətnin təfsiri və başa düşülməsinə həvəsləndirməkdir. Tələbələr əsərin üslubunu müzakirə edə və ya məzmununu şərh edə bilirlər. Burada əsas məsələ ondan ibarətdir ki, bu fəaliyyəti həyata keçirərkən tələbə öz fikrini bildirsin. Oxucu yanaşması həm də tələbələr oxuduqları haqqında müstəqil rəy formalaşdırmağa təşviq edir. Bu yanaşmalar bir-birinə bənzəyir. Bununla belə bəzi müəlliflər fərqi belə göstərirlər: şəxsi yanaşmada mətn tələbə üçün daha nüfuzlu həmsöhbətdir, oxucu yanaşmada isə mətn və tələbə bərabər nüfuzlu həmsöhbətdirlər. İngilis dilinin xarici dil kimi tədrisində dörd fərqli yanaşmanın birləşməsinin istifadəsini təklif edə bilərik: dil, kontekst, oxucu və mətn.

Mətni yanaşma ədəbi əsərin formal elementlərinin diqqətlə oxunması və ədəbi nitq nəzəriyyəsi ilə tanış olması yolu ilə öyrənilməsi deməkdir. Kontekstual yanaşma mətnin tarixi və mədəni aspektləri ilə məşğul olur, eyni zamanda mədəni yanaşmaya çox oxşardır. Hətta identikdir demək mümkündür. Dil və oxucu yanaşmaları ədəbiyyatdan dil resursu kimi istifadə variantlarıdır. İnteqrasiya olunmuş yanaşma bu dörd yanaşmanın kəsişməsindədir. İngilis dilinin tədrisində ədəbi əsərlərdən istifadəyə kompleks yanaşma formalaşdırdıqda dil yanaşmasını əsas götürməli və onu digər yanaşmaların elementləri ilə zənginləşdirmək lazımdır. Estetik ədəbiyyatın oxunması tələbələrin motivasiyasını artırır və oxu bacarıqlarının daha da inkişaf etdirilməsinə kömək edir. Estetik oxu da yazılı və şifahi çıxış üçün faydalı ola bilər. Estetik qiraət yalnız oxu dərslərində deyil, eləcə də yazılı və şifahi nitq üzrə məşğələlərə də uğurla daxil edilə bilər.

Bundan əlavə, ədəbiyyat şagirdin şərh qabiliyyətini inkişaf etdirir. Ədəbiyyat vasitəsi ilə şagirdi nəticə çıxarmağa, mənanın bir çox səviyyələrini başa düşməyə və tənqidi düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirməyə həvəsləndirmək, həmçinin mətndəki qeyri-müəyyənlikləri qəbul etməyi öyrətmək olar. Başqa sözlə, ədəbiyyat tələbələrin təxəyyülünü simulyasiya edərək onun dilini və emosional şüurunu genişləndirir və tənqidi bacarıqların inkişafına kömək edir.

Başqa yerdə, Jennifer Hill ədəbiyyatdan geniş müəlisə kimi istifadə etməyin üç səbəbini qeyd edir:

- dilin mənimsənilməsi və əvvəllər öyrənilmiş məlumatların möhkəmləndirilməsi imkanı,
- həqiqi dil konteksti və tələbələrin ünsiyyət qurma səyləri üçün mərkəz,
- Şagirdlərin motivasiyasını artırmaq. [52, s.55]

İngilis dilində oxumaq tələbələr üçün mənalı olmalıdır ki, oxumaq sadəcə olaraq dilin dekodlanması fəaliyyətləri və mexaniki məşqlər demək deyil. Ədəbiyyatın öyrənilməsi həmçinin bir sıra mətnlər və ingilis dilinin müxtəlif növlərinə giriş imkanı əldə etmək deməkdir.

Əsərin həcmindən başqa, mətni seçərkən nəzərə alınmalı olan bir sıra digər mühüm meyarlar da var. Hill bədii mətn seçərkən nəzərə alınmalı olan əsas meyarları belə qeyd edir:

- tələbələrin ehtiyac və bacarıqları;
- mətnin linqvistik və üslubi səviyyəsi;
- materialın həqiqi qiymətləndirilməsi üçün tələb olunan məlumatların miqdarı. [52, s. 15]

Öyrəniləcək qısa hekayənin lüğəti və cümlə quruluşu şagirdlərin səviyyəsinə uyğun olmalıdır. Arxaik dil, jarqon, əcnəbi sözlər, eyhamlar və ya müəyyən bir bölgənin, təhsilsiz insanların və ya əcnəbilərin nitqini təqlid edən qısa hekayələrdən qaçınmaq lazımdır. Eynilə, çox uzun cümlələr tələbələrin başa düşməsi üçün çətindir. Şagirdlər bu cümlələri və sözləri başa düşmədiklərindən darıxacaq və əsəri oxumayacaqlar.

İngilis dili dərslərində bədii əsərlərdən istifadə etməyin bir neçə üsulu var. Aşağıda sinif işi üçün bir kitabın fraqmenti üzrə dərsin təxmini komponentlərini nəzərdən keçirək. Bu cür dərslər planı qısa hekayələrdən və parçalardan istifadə üçün çox yaxşı ola bilər :

1. Birinci addım: İsinmə

Qısa və vaxtı az aparan isinmə tapşırıqları şagirdləri mövzuya hazırlamaq üçün olduqca faydalı ola bilər. Bu, bir neçə formada edilə bilər: mövzu ilə bağlı viktorina (viktorina və ya təxmin oyunu), tələbələrin cüt-cüt etdikləri qısa müzakirə, bütün sinfin iştirak etdiyi mətn müzakirəsi, müəllimlə sinif arasında təxmin oyunu və ya mövzu ilə əlaqədar lüğət üzərində iş – beyin fırtınası. İsinmə tələbələrə seçilmiş işdə əhatə olunacaq mövzu haqqında düşünməyə kömək edə bilər. İsinmə ədəbi əsərin mənbəyinə yönələ bilər. Müəllim tələbələrlə əsərin müəllifi, onun yaşadığı və ya bu əsəri yazdığı dövr haqqında bildiklərini müzakirə edə bilər. Tələbələr bu barədə qısa qeyd oxumağa təşviq edilə bilər. Onlara bu əsərin necə məşhur olduğunu müzakirə edə və ya qıscaca izah edə bilərsiniz (yaxud onlardan bu məlumatın dərslər zamanı aşkar edilib-edilməyəcəyini təxmin etmələrini xahiş edin).

2. İkinci addım: Oxudan öncə

Bu mərhələ isinmə ilə üst-üstə düşə bilər. Bu cür vəzifələrə aşağıdakılar daxil ola bilər:

- Mətnlərdəki çox çətin sözləri əvvəlcədən öyrətmək daha yaxşı olar. Belə sözlər çox olmamalıdır, çünki ədəbi əsərlə işləməyin məqsədlərindən biri linqvistik təxmin bacarıqlarını inkişaf etdirməkdir. Oxumadan əvvəl nə qədər çox yeni söz müəllim tərəfindən öyrədilərsə bu şagirdlərin bir o qədər sözləri təxmin bacarıqlarının zəif inkişafına səbəb olacaqdır. Digər tərəfdən bu ya mətnin çox mürəkkəb olduğunu bildirir, ya da mətn üzərində işləmək üçün çox az vaxt olduğunu. (Qeyd: Tədrisdən əvvəl lüğətə ehtiyatla yanaşmaq lazımdır. Çox vaxt müəllimlər tədrisdən əvvəlki mərhələdə çox vaxt sərf edərək mətni “öldürürlər”. Bu mərhələdə əhatə etdiyiniz sözlərin sayını məhdudlaşdırın. Əgər yeddi və ya səkkizdən çox öyrətməlisinizsə, mətnin çox çətin olacağı ehtimalı yüksəkdir.)

- Məzmunun təxmin edilməsi: Şagirdlərə mətndən bəzi açar sözləri göstərmək və onlardan parçanın nə haqqında olacağını təxmin etmələrini xahiş etmək olar. Əgər pyeslə işləyirsinizsə, onlara eyni məqsədlə ondan bəzi sözlər deyilsə, sətirlər oxunması onlara köməklik edə bilər.

- Proqnoz: Mətnin birinci abzasını tələbələrə oxumaq (kitabları bağlanmalıdır) və onları bundan sonra nə olacağını təxmin etməyə dəvət etmək olar. Çıxarışın ilk hissəsini (kitabları bağlı və ya kağızları çevirərək) normal sürətlə, hətta tez oxusanız yaxşıdır. Şagirdlərdən başa düşdüklerini cütlükdə müqayisə etmələrini, sonra isə onlardan sizə məlumat vermələrini xahiş etsəniz bu onların proqnoz bacarıqlarının inkişafına yardımçı olacaqdır. Həmin prosesi bir neçə dəfə yenidən təkrarlamaq yaxşı olardı. Sonra onlardan kitabı açmağı (və ya səhifəni çevirməyi) və özləri üçün oxumağı xahiş edin.

3. Üçüncü addım: Mətni başa düşmək, ümumi anlama. Tələbələrə hər şeyi oxuyun ki, onlar mətn üçün daha çox “məlumat” əldə edə bilsinlər. Sonra tələbələr özləri üçün oxumaları məqsədə uyğundur. Şagirdlərə ədəbiyyatı ilk dəfə oxumaqdan başqa konkret tapşırıq vermədən ona yaxınlaşmasına imkan vermək vacibdir. Sonra başa düşmək üçün suallar verin və ya onlardan mətnin bəzi açar sözlərinin əhəmiyyətini izah etmələrini istəmək lazımdır. Anlamı yoxlamağın başqa bir yolu tələbələrdən başa düşdüklerini bir-birinə (cüt-cüt) izah etmələrini xahiş etməkdir. Bunun ardınca daha subyektiv suallar verilə bilər (məsələn: X bunu niyə dedi?)

4. Dördüncü addım: Dili başa düşmək. Bu mərhələdə mətndəki daha çətin sözlərlə bağlı işlər görmək lazımdır. Şagirdlərin kontekstdən nə qədər tanımadığı sözlər əldə edə bildiyinə baxma, onlara ipucu vermək, daha sonra müəllifin seçdiyi sözlərin konnotasiyasına baxmaq faydalı ola bilər.

5. Beşinci addım: Təqib fəaliyyətləri

□ Qısa hekayədə qaldırılan problemlər və onların tələbələrin həyatı ilə necə əlaqəsi haqqında müzakirə aparmaq

□ Şagirdlərdən sonra baş verənlərlə bağlı nə düşündüklərini və ya bir az əvvəl baş vermiş hadisələrlə bağlı nə düşündüklərini yazmağı xahiş etmək

□ Şagirdlərdən personajlardan birinin niyə belə olduğunu izah edən xarakter təsvirini yazmağı xahiş etmək

□ Şagirdlərdən onların başına oxşar hadisə gələrsə, onları müzakirə edərək mətni fərdiləşdirməklərini istəmək

□ Şagirdlərdən kitabdakı iki personaj arasında improvizasiya aparmaqlarını xahiş etmək dilin daha yaxşı öyrədilməsi prosesində müəllimlərə çox kömək edə bilər

6. Altıncı addım: Əsərin qiymətləndirilməsi. Dərstdə oxuduqlarınızı tələbələrdən qısaca müzakirə etmələrini istəyə bilərsiniz. Oxunun sonunda müəllim tələbədən kitabı elə təsvir etməyi xahiş edə bilər ki, başqalarını da oxumağa sövq edə bilsin. Tələbələrdən kitab haqqında rəy yazmasını və ya onun əsasında kitabı filmlə müqayisə etmələrini xahiş edə bilərlər.

Ədəbiyyat dil öyrənməyə həvəsləndirə bilər. Şübhəsiz ki, bu gün ingilis dili tədrisi ədəbi əsərlərlə sıx əlaqədədir. Ədəbiyyat oxumağın xarici dil oxucularına ingilis dilinin zəngin, canlı bir dil olduğunu, şeirlər, hekayələr, romanlar və pyeslər kimi ədəbi əsərlərin hisslər və emosiyalar, təxəyyül və yaradıcılıqla dolu olduğunu öyrətməkdə mühüm rolu var. Ədəbi formalar arasında qısa hekayə dövlət liseylərində ingilis dilinin tədrisində istifadə etmək üçün ən uyğun variant kimi görünür. Ancaq ətraflı məlumat tələb edən hekayələr tələbələr üçün çətin başa düşüləcək və onlar sıxılacaqlar. Unutmayın ki, həzz almaq üçün oxumağı da öyrətmək lazımdır. Tələbələr lüğətdə hər sözə baxsalar və ya 15 səhifəlik hekayəni sözbəsöz tərcümə etməyə çalışsalar, bu, çox güman ki, onları ingilis dilində oxumaqdan çəkindirəcək. Tələbə ilə məşğul olduğunuz bir səviyyədən aşağı səviyyəyə uyğunlaşdırılmış mətnlərdən, eləcə də, sinifdəki bir əsərlə işə başlamaq daha faydalə olar.

Mütəxəssislər hesab edir ki, tələbələr ingilis dilində oxumağa öyrəşdikdən sonra onlara oxuduqlarını seçmək azadlığı vermək daha yaxşı olar. Ədəbiyyat tələbələr üçün uzunmüddətli layihə kimi istifadə etmək, tələbələri həvəsləndirmək və maraqlarını artırmaq üçün əla bir yoldur (fərdi dərslərdən danışsaq). Müəllim şagirdlərin asanlıqla izləyə biləcəyi bir hekayə seçməsi, ədəbi əsərin çətinlik səviyyəsinin tələbələrin bilik səviyyəsinə uyğun olması deməkdir.

Tələbələri kitab seçməyə və onu oxumağa başlamağa dəvət etmək, onlara kitabı oxumaq üçün bir plan vermək və yoxlama nöqtələri qoymaq (oxuduqlarının müəyyən bir hissəsi haqqında danışmağa hazır olduqları günlər) və ya oxumağın hansı mərhələsində olduqlarını, hansı faydalı sözlər olduğunu qeyd edərək irəliləyiş hesabatlarını onlarla daima müzakirə etmək müsbət nəticə göstərə bilər. Bu tələbələrə ingilis dilində oxumağı sevməyi öyrətməkdə müəllimlərə yardımçı ola bilər.

Seçilmiş oxu modelindən və növündən asılı olmayaraq, əcnəbi praktik müəllimlər ingilis dilinin xarici dil kimi tədris olunduğu dərslərdə şagirdlərin bədii ədəbiyyat oxumağa müsbət münasibətini müşahidə edirlər. Müəllimlər artan motivasiya, təkmil, oxu bacarıqları və bu fəaliyyət növünə ümumi marağın artdığını qeyd edirlər.

Yuxarıdakıları yekunlaşdıraraq bildirmək istəyirik ki, istər yerli, istərsə də xarici metodistlər ingilis dili dərslərində bədii mətndən xarici dil kimi istifadə olunmasının müsbət təsirini müşahidə edir, şagirdlərin linqvistik və estetik inkişafı üçün bədii sözün şübhəsiz üstünlüklərini qeyd edirlər. Bu məsələ ilə bağlı bəzi fikir ayrılıqlarına baxmayaraq, xarici tədris praktikasının ədəbi mətnə münasibətdə vektorunun dəyişməsi sevindirməyə bilməz. Həqiqi və təbii dil, dil vərdişlərinin inkişafı, şifahi nitqin zənginləşdirilməsi və inkişafı, həmçinin emosional və psixoloji üstünlüklər kimi ədəbiyyatdan istifadənin aşkar üstünlüklərindən başqa, tədris prosesinin akademik olması ilə bilavasitə bağlı olan daha bir cəhət də mövcuddur. Bədii mətni oxumaq ümumi savadlılığı təmin edir və istənilən sahədə səriştəli

mütəxəssisin formalaşması üçün zəruri olan tənqidi təfəkkür, təhlil etmək bacarığı, müstəqillik bacarıqlarını inkişaf etdirməyə imkan verir.

Bu xarici dilin öyrənilməsində bədii mətnlərin hansı rola malik olduğunu nəzərdən keçirir. Bədii mətnin ingilis dilinin tədrisi prosesində istifadə qaydaları, dərslər prosesində onun funksiyaları və xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilmişdir. Şagirdlərin ingilis dili dərslərinə marağını artırmaq vasitəsi kimi bədii mətnlə işin müxtəlif üsulları nəzərdən keçirilirdi. İngilis dili dərslərində bədii əsərlərdən parçaların oxunmasının vacibliyi də göstərilmişdir. Bunun əsasında “oxumaq” anlayışı və onun növləri, məktəbdə ingilis dilinin öyrənilməsinin son mərhələsinin əhəmiyyəti araşdırılmış, “koqnitiv maraq” anlayışı və onun yeniyetmələrdə formalaşması şərtləri də nəzərdən keçirilmişdir. Həmçinin ingilis dili dərsləri üçün motivasiyanın artırılmasının müxtəlif üsulları, yolları və uğurlu dərslər üçün şərait haqqında danışılıb. Şagirdlərin ingilis dili dərslərinə marağını artırmaq vasitəsi kimi bədii mətnlə işin müxtəlif üsulları nəzərdən keçirilmişdir. Bədii mətn üzərində iş təkcə şagird şəxsiyyətinin emosional sferasına müsbət təsir göstərmir, həm də tələbələrin lüğət ehtiyatının aktivləşməsinə və zənginləşməsinə səbəb olur, xarici dilin köməyi ilə mənimsənilməsi prosesinin sadələşdirilməsinə gətirib çıxarır. Yalnız əldə edilmiş bilikləri yoxlamağa deyil, həm də onu daha yaxşı mənimsəməyə kömək edən məşqlər sistemini seçmək də vacibdir. Buna görə də, yalnız lazımi həcm və materialın keyfiyyətini deyil, həm də ingilis dilinin uğurlu və asan öyrənilməsinə səbəb olan öyrənmə motivasiyasını artırmağa kömək edən, kifayət qədər bədii hissələrdən ibarət düzgün dərsləri seçmək lazımdır.

2.2 Ədəbiyyatın tədrisində ixtisas ölkəsi dilinin əhəmiyyəti.

Dilin nə olduğu ilə bağlı ağla gələn ilk cavab budur: dil ünsiyyət vasitəsidir. Məlumatın ötürülməsi üçün lazımdır. Ancaq bu heç də hamısı deyil. Fakt budur ki, dilimiz təfəkkürümüzlə, eləcə də təxəyyül, yaddaş və qavrayışla qırılmaz şəkildə bağlıdır. Dil müxtəlif səbəblərdən, xüsusən də zamanla söz quruluşunda baş verən dəyişikliklərlə insanlar arasında ünsiyyəti təmin edən canlı varlıq olaraq təyin

edilmişdir. Əlbəttə ki, dil təkcə insanlar və insan icmaları arasında ünsiyyətə cavabdeh deyil. Amma məlum olduğu kimi dilin ən əsas funksiyası bu ünsiyyətdir. Dil dünyada ilk insanlar yaranandan bəri varlığını davam etdirir. Təkamülçülər ilk insanların dildən istifadə edə bilmədiklərini, müxtəlif jest və mimiklərlə razılaştıqlarını bildirsələr də, bilinməlidir ki, insanlar qrup halında yaşamaq fəzilətini yalnız dillə qazanıblar. Bu baxımdan belə qənaətə gəlinir ki, dil sosial birliyi təmin edən ən mühüm həlqədir. Tariximizin müəyyən dövrlərində biz birliyə güclü ehtiyac hiss etmişik. Bu dövrlərdə insanlar arasında birliyi təmin etmək üçün dildən, deməli ədəbiyyatdan istifadə olunurdu. Qurtuluş müharibəsi illərində yazılan hər cür ədəbi əsərlər dilin buna, bu xüsusiyyətinə işarə edir.

Dil olmadan bir şey düşünməyə çalışın və görəcəksiniz ki, bu proses həqiqətən qeyri-mümkündür. Biz dildə düşünürük, daha doğrusu dillə düşünürük, millətimiz və ya əsas dilimizdən asılı olaraq rus - rus, yapon - yapon, ispan - ispan və s. dildə düşünür. Bizi əhatə edən şeylər haqqında düşünürük, yəni reallıq haqqında. Ona görə də biz reallığı ancaq dil vasitəsilə dərk edirik və dərk etdiririk. Dillər reallığı əks etdirən güzgülər kimidir, lakin çoxlu dillər var və onların hamısı fərqlidir, ona görə də hər dil eyni reallığı özünəməxsus şəkildə əks etdirir.

Beləliklə, bir azərbaycanlı üçün "sıra" və ya "növbə" bir məna ilə dolacaq, eyni zamanda bu sözlər bir ingilis üçün başqa bir məna daşıyacaq. Daha maraqlısı odur ki, bir-birimizi başa düşə bilməmiş üçün dəqiq olmalı olan dilin əslində paradoksal olaraq qeyri-dəqiq və çaşqın olduğu ortaya çıxır. Bu proses eyni səbəbdən baş verir, dil məlumat ötürməklə yanaşı, düşüncədə də iştirak etməlidir. Həm reallıq, həm də onun haqqında təsəvvürlərimiz daim dəyişdiyindən, dil də çevik olmalıdır, bu da sözlərin yeni məna çalarları əldə etməsinə imkan vermək deməkdir. Əks təqdirdə, insan sadəcə özü üçün yeni bir şey düşünə və qavraya bilməyəcək. Dil insanların öz növləri ilə ünsiyyət qurması və öz varlığını ortaya qoyması üçün bir yoldur. İnsanlar öz hisslərini, duyğularını, düşüncələrini və tələblərini yalnız dillə ən gözəl şəkildə ifadə edə bilirlər. Dil bu xüsusiyyətlərə görə ifadə vasitəsidir. Fikrin formalaşmasında, inkişafında və konkretə çevrilməsində fəal olan dil bu

xüsusiyyətlərə görə də yaradıcı və daşıyıcıdır. Dilsiz düşüncənin təsirli dəyəri ola bilmədiyi halda, düşüncənin olmadığı yerdə dil inkişaf edə, zənginləşdirə, əqli fəaliyyət göstərə bilməz. Millətin ana dili ilə onun ideali arasında gərgin əlaqənin olduğu danılmazdır. Sağlam şüur və təfəkkürə malik olmaq üçün inkişaf etmiş, zəngin və hər cür əqli fəaliyyətə uyğun ana dili lazımdır. Tərəflərdən birində dəyişiklik digərində də özünü göstərdiyi üçün dil, düşüncə, mədəniyyət, elm kimi sahələri bir-birindən ayırmaq və ya müstəqil şəkildə qiymətləndirmək mümkün deyil. Dil ağılın güzgüsü kimi qəbul edilməklə yanaşı, düşüncə və dillə bir kağızın iki üzü kimi qəbul edilir.

Buradan belə nəticə çıxır ki, dil insanın qabiliyyətlərini: təfəkkür, qavrayış, təxəyyül və yaddaşı genişləndirən bir hədiyyədir. Ancaq bu hədiyyə çox vaxt düşmənimizə çevrilir, anlaşılmazlıqlar olduğu üçün mübahisələr, münaqişələr və müharibələr yarana bilər. Fikrimizin dilin özündən toxunduğunu unudaraq, görmədən düşünürük. Yalnız xarici dillə qarşılaşdığımız zaman birdən-birə onun fərqi varır və həm öz dilimizi, həm də düşüncələrimizi yenidən kəşf edirik. Xarici dil öyrənməklə həm özümüzü, həm də ətrafımızdakıları daha yaxşı anlamağa başlayırıq.

Dil bir çaydırsa, ədəbiyyat bu çayı qidalandıran ən mühüm qollardan biridir. Ədəbiyyatla dil arasındakı əlaqənin gücünü vurğulayan bu məcazdan da anlaşıldığı kimi, ədəbi əsər yaranmayan bir dil zamanla unudulmağa və yox olmağa məhkumdur. Çünki bir dillə bağlı ən gözəl nümunələr o dildə yazılmış ədəbi bədii əsərlərdən alınır və dilin gələcək nəsillərə sağlam şəkildə çatdırılmasında ən təsirli və böyük rolunu ədəbiyyat oynayır. Ədəbiyyat yaranmadıqda quruluşu və sözləri pozulan dilin ən yaxşı nümunəsi ingilis dilinin tarixindən verilə bilər. Təxminən 400 il ərzində (XI-XIV əsrlər arasında) İngiltərədə rəsmi dil Norman-fransız dili idi; İngilis dili yalnız təhsilsiz xalq tərəfindən istifadə olunurdu və bu dildə ədəbiyyat əsərləri hazırlanmırdı. Nəticədə yenidən ingilis dilinə qayıtmaq istəyəndə dildə olan sözlər, onların orfoqrafiyası, qrammatikası tamamilə dəyişmişdi. Bəzi sözlərin yazılışını bilmədiklərindən, onların yazılışında fransızcanın təsiri açıq hiss olunurdu.

Müasir dövrdə xarici dil bilməyə ehtiyac xeyli artmışdır. Məsələn, köhnə ingilis dilindəki "cween" (queen) Orta İngilis dilində "queen" kimi yazılmağa başladı. Tipoloji cəhətdən dəyişdirilmiş, flektiv, Subject-Object-Action dili olan Köhnə İngilis dili (Old English), yenidən canlandırılmaq istəyərkən Subject-Action-Object dilinə çevrilmişdir.

Xarici dillə təmasda olmamışdan əvvəl biz sadələvhəsinə inanırıq ki, bütün sözlərin yalnız bir mənası var, yeri gəlmişkən, bu, olduqca məntiqlidir. Arxasında yemək yediyimiz əşya nə üçün "masa"dan başqa bir sözə ehtiyac duyur? və buna görə də "masa" sözü niyə başqa bir mənə daşıyır?. Ancaq bütün dillərdə və istər azərbaycan dili, istər də ingilis dili istisna deyil, əksər sözlərin bir neçə mənası var. "Xoşbəxtlik" sözünün hər kəs üçün ümumi bir mənası var, lakin bu söz ümumi və bir çox insanlar üçün fərqlidir. Biz bu sözü istifadə etdikdə, dedikdə və yazdıqda müxtəlif insanlar, eyni sözü fərqli prizmadan keçirirlər.

Dilləri öyrənmək və təkmilləşdirməklə biz bütün intellektual qabiliyyətlərimizi inkişaf etdiririk. Yalnız başqa bir dili öyrənməklə biz ana dilimizə diqqət yetirməyə başlayırıq. Xarici dillə təmasda olmadan, doğma dilimizi təhlil etməyə ehtiyac duymuruq, bu, tələffüz etdiyimiz söz və ifadələrə hansı mənə yüklədiyimizi daha dərinədən anlamaq deməkdir. Düşüncələrimizi necə formalaşdırdığımızı, onları sözlərlə necə ifadə etdiyimizi və həqiqətən aqlımızda olan fikri ifadə edib-etmədiyimizi anlamağa çalışaraq vaxtımızı itirmirik. Xarici dil öyrənməklə biz məcburiyyətdən söz və düşüncələri ayırmağa, ana dilimizə diqqət yetirməli, həm ana dilimizdə, həm də əcnəbi dilimizdə fikirlərimizi ifadə etməyi yenidən öyrənməliyik. Sanki daxili baxışımız açılır, mənə çalarlarını, sözlərin qeyri-müəyyənliyini, fərqliliyini görməyə başlayırıq. Bizə yad dildə öyrənmək doğma dilimizə qarşı daha diqqətli olmağa sövq edir və düşüncəni daha aydın, dəqiq və dolğun edir.

Bundan əlavə, reallığı özünəməxsus şəkildə əks etdirən başqa bir dil onu bizə ana dilimizdən fərqli tərəfdən və ya başqa bir prizmadan göstərir. Görünüşümüzün

stereoskopik olması hissi yaranacaq. Yalnız bir dil bilən insanların görmədiyi şeyləri görməyə başlayırıq. Təsəvvür edin ki, siz evinizin qarşısında dayanırsınız və bir anda onu hər tərəfdən görürsünüz: sağdan, soldan, arxadan, yuxarıdan və hətta rentgen şüaları içəriyə baxıb orada nə baş verdiyini öyrənə bilərsiniz. Bunlar hətta başqa dilləri bilmənin sizə verə biləcəyi bütün imkanlar deyil və nə qədər çox dil öyrənsək, ətrafımızdakı dünya haqqında anlayışımız bir o qədər zənginləşir.

Dili bilməklə bədii və peşəkar ədəbiyyatın ən yeni nümunələrini oxuya bilərik. Ədəbiyyatın bütün sərvəti bizim doğma dilimizə tərcümə olunmur. Kitab seçimi tərcüməçinin zövqündən asılıdır və bizim heç vaxt sevdiyimiz müəllifin bəzi əsərlərini öz dilimizdə oxumaq şansımız olmaya bilər. Bəli və bir dildən digər dilə tərcümə həmişə müəllifin tərcüməsidir. Təhlil etdiyim kimi, bütün dillər fərqlidir və tərcümə edərkən yazıçının əsərinə qoyduğu məna zənginliyini tam şəkildə çatdırmaq mümkün deyil. Eyni kitabın iki tərcüməsini nəzərdən keçirə bilərik və onları müqayisə edə bilərik. Onların bir-birindən nə qədər fərqli olduğuna təəccüblənəcəyik və əsərləri orijinalda oxuyub-oxumayacağımıza artıq şübhəmiz qalmayacaq.

Fərqliliklərə baxmayaraq, ədəbiyyat və dilçilik bir-biri ilə daim qarşılıqlı əlaqədədir. Bədii ədəbiyyat, ədəbiyyatın digər hadisələri ilə birlikdə, hər hansı bir xalqın dillərinin hər hansı ümumi xüsusiyyətləri haqqında müxtəlif linqvistik müşahidələr və nəticələr üçün son dərəcə vacib material rolunu oynayır. Bununla belə, bədii ədəbiyyatın dillərinin xüsusiyyətləri, onların məzmununun orijinallığı və özünəməxsusluğu ilə əlaqədar yaranır. Ona görə də ədəbiyyatşünaslıq bədii ədəbiyyatın dilə xas olan xüsusiyyətlərini izah etməyə qadir olan mühüm xüsusiyyətləri dərk etmək üçün dilçiyə çox şey verə bilər.

“Eyni zamanda, bədii ədəbiyyatın formasını öyrənərkən ədəbiyyatşünaslıq bu əsərlərin yazıldığı dillərin tarixini və xüsusiyyətlərini bilmədən edə bilməz. Bu halda dilçilik köməyə gəlir. Ədəbiyyatşünaslığın tədqiq predmeti təkcə bədii ədəbiyyat deyil, həm də dünya şifahi və yazılı bədii ədəbiyyatıdır. Xalqların tarixi həyatının

ilkin dövüründə onlarda ümumiyyətlə bədii ədəbiyyat yox idi, o, yalnız xalqın yazıya yiyələnməsi zamanı yaranmışdır. Yazının mənimsənilməsi və ya yaranmasından əvvəl bütün xalqların əsərləri şifahi şəkildə yaradılmış və şifahi yolla ilə yayılmışdır. Bu yolla müxtəlif növ mahnılar, nağıllar, atalar sözləri, əfsanələr, əsatirlər və s. Dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır. Elmdə şifahi xalq yaradıcılığının belə əsərlərinə “folklor” deyilir. Xalqlar arasında şifahi yaradıcılıq əsərləri yazı yarandıqdan sonra da yaranmaqda davam etmişdir. Folklorun inkişafı bədii ədəbiyyatın inkişafı ilə paralel gedirdi. Onunla yaxından əlaqə saxlayır və tez-tez onun inkişafına güclü təsir göstərirdi. Folklor bu gün də mövcuddur. Müxtəlif tarixi dövürlərdə bədii ədəbiyyatın mövcudluğu və yayılma imkanları müxtəlif olmuşdur”. [82]

Ədəbi əsərlərin yarandığı və yaranmaqda olan müxtəlif xalqların ədəbi dilləri nisbətən gec yaranaraq, tədricən inkişaf edir. Bu əsərlərin tərkibində leksik tərkibin və qrammatik quruluşun dəyişməsi baş verir: bəzi sözlər köhnəlir, bəziləri yeni mənalar alır, dilin yeni birləşmələri yaranır, sintaktik konstruksiyalar yeni şəkildə tətbiq olunur və s. Bundan başqa, müəlliflər öz əsərlərində bu və ya digər dərəcədə (qəhrəmanın nitqində, rəvayətçinin sözlərində) dilin leksikası və qrammatikasına görə həmin xalqın ədəbi dilindən fərqlənən yerli sosial dialektlərdən istifadə edilir. Hər bir oxucu ədəbiyyat dərslərində əsəri tam zəngin və dolğun şəkildə anlamaq üçün həmin əsərin dilini mükəmməl bilməlidir. Xüsusilə, bu hal xarici dilə və xarici dilin ədəbiyyat əsərlərinin orijinalına aiddir.

Bədii ədəbiyyatı orijinal dildə oxumaq bir xarici dili öyrənmək üçün ən təsirli üsullardan biridir. Bədii ədəbiyyat görünüşünə, emosionallığına görə təkcə ağıllara deyil, həm də ruhlara təsir göstərir. Bədii ədəbiyyat insanlarda estetik, mənəvi-əxlaqi hisslərin tərbiyəsi və estetik zövqün formalaşmasının ən təsirli vasitələrdən biridir. Orijinal dildə əsəri oxuduqda ədəbi əsərin süjetini birbaşa anlamaq olur. Bütün təcrübələr, duyğular və hisslər ilk variantda təqdim olunur və hiss olunduğu kimi oxucunun qarşısına çıxır. Əsərin yaradıcısı oxucuya çatdırmaq istəydiyini birbaşa formada ötürür.

Məhz dünya klassiklərinin orijinal şah əsərlərini və əhəmiyyətli müasir əsərləri oxumaq imkanı insanları xarici dil öyrənməyə ruhlandırır və həvəsləndirir. Eyni zamanda, xarici dilə yiyələnmək bədii ədəbiyyat oxuyarkən hər şeyin asan olacağına zəmanət vermir. Təəssüf ki, qeyri-ana dildə oxumaq istəyi zamanı oxucular çox vaxt ilk olaraq bəzi çətinliklərlə qarşılaşır. Belə çətinliklərdən bir necəsini qeyd etmək olar: leksik və frazeoloji vahidlər haqqında kifayət qədər məlumatın olmaması, qrammatik strukturları başa düşməkdə çətinliklər və s. Bu çətinliklər qrup və ya fərdi dərslər zamanı yarana bilər. Onlar adətən lüğət, frazeologiya və qrammatika sahəsində daha dərin biliklərin formalaşdırılması yolu ilə həll edilə bilər. Bununla belə, hətta yüksək bilik səviyyəsi də orijinal mətnlərin tam başa düşülməsini təmin edə bilməyəcək, çünki bədii ədəbiyyatda normativ dildən əlavə, müəlliflər tez-tez dialektlərdən, sosiolektlərdən, habelə İngilis dilinin xüsusi növləri, məsələn, qara ingilis dilindən istifadə edirlər. Onların istifadəsi bir sənət əsərinin daha parlaq olmağını təmin edir, oxucunun qəhrəman haqqında təsəvvürünü, o cümlədən onun mənşəyi, təhsili və sosial vəziyyəti haqqında məlumatları daha aydın formalaşdırır.

Dil məktəblərində dialektlər və ingilis dilinin xüsusi növləri öyrənilir, lakin, bir qayda olaraq, tədqiqatda üstünlük əsasən tələffüzə verilir. Şagirdlərin həmişə müxtəlif dialektlərlə "canlı" tanış olmaq və praktiki cəhətdən mənimsəmək imkanı olmur. Bundan savayı hansısa əsəri oxuduğu zaman oxucu dialekt fərqliliyi ilə yalnız fonetik baxımından tanış olmur, həmçinin fərqli dil variyasiyasında olan qrammatik strukturlarla və leksik xüsusiyyətlərlə qarşılaşır. Beləliklə, məsələn, məşhur bir amerikalı yazıçının Edqar Allan Ponun "Qızıl-böcək" nəsrini oxuduğu zaman tələbə işin lap əvvəlində bir sıra çətinliklərlə üzləşəcək. Fakt budur ki, "Qızıl böcək" də əsas personajlardan birinin nitqi bizə standart gələn nitqdən bir qədər fərqlidir. Bir vaxtlar keçmiş var-dövlətini itirmiş aristokratın William Legrandın qulluqçusudur, doğma qaradərili qoca Yupiter Qara İngilis dili adlanan xüsusi bir İngilis dilində danışır. Əsəri orijinalda oxuyanda hazırlıqsız oxucular ola bilər ki, Yupiterin nitqini oxuduğu zaman anlamaqda çətinliklərlə üzləşirlər. Orijinal mətnə qəhrəmanın

sözləri müəllif tərəfindən yazıda qara ingilis dilinin fonetik xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq dəyişdirilir, bu da öz növbəsində sözlərin mənasını dərk etməkdə çətinlik yarada bilər. Qara İngilis dili amerikan ingilis dilinin bir növüdür, sosiolinqvistlər arasında afroamerikan kimi də tanınır Yerli İngilis dili (AAVE) və ya Qara İngilis dili. Qara İngilis dilinin xüsusiyyətləri bəziləri ədəbi (Standart İngilis dili), bəziləri isə İngilis dilinin qeyri-ədəbi (Qeyri-standart) xüsusiyyətlərini izləyir. Qara İngilis dilinin qrammatikasında da ciddi standartlaşdırma qaydaları yoxdur. O, dəyişkəndir və vəziyyətdən və natiqin istəklərindən asılı olaraq improvizasiyaya imkan verir və dəyişir. Eyni əsərdə elementlərin istifadəsinə dair fərdi nümunələri nəzərdən keçirək tez-tez Qara İngilis dilinin meydana gələn qrammatik xüsusiyyətlərindən biri şəxs əvəzlilərin adlıq halı obyekt halı ilə əvəz olunmasıdır. Qara İngilis dilində zaman formalarından danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, bütün zamanlardakı fel praktik olaraq bir formada istifadə edilə bilər.

Bədii mətnə Qara İngilis dilinin yuxarıdakı fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərini öyrənərkən sual yaranır - əsərləri oxuduğu zaman dilin kəskin şəkildə dərsdəki səslənən İngilis dilindən fərqli olacağına tələbələr necə hazırlamaq olar? Müəllim dərs vaxtı dillə bağlı bilikləri ötürməkdən savayı şagirdləri orijinal mətnlərlə işləmək bacarığını alıştırmalıdır.

Bu halda tədris prosesinin hər mərhələsində bədii ədəbiyyatın fasiləsiz oxunması bu məqsədə çatmaq üçün yaxşı vasitə ola bilər. Ancaq əsas məqam mətnlərdə düzgün seçimdir. Burada öz ana dilində oxumaq təcrübəsinə istinad etməyə dəyər. İlk olaraq uşaq hekayələri, nağıllar, qısa şeirlər, təmsillər oxumaqla başlamaq məqsədəuyğundur. Böyüdükcə mətnlərin həcmi artır və hekayələr mürəkkəbləşir, bununla da gənc oxucunu yeniyetmə ədəbiyyatına hazırlanır. Xarici ədəbiyyatı oxumağa mürəkkəb ədəbi mətnlərdən başlamaq əvəzinə, şagirdlərə kiçik yaşlardan mütləliyə qarşı sevgi yaratmaq daha yaxşı kömək ola bilər. Bu zaman mütləliyə prosesi şagirdlər üçün daha valehedici və düşündürücü ola bilər. Söhbət 20-ci və ya 21-ci əsrin ədəbiyyatından gedirsə, sələflərin böyük əsərlərini bilməmək bizi onun bir çox səviyyələrində müasir mətnləri dərk etməkdən məhrum edəcək.

Eyni şey mədəniyyətin istənilən formasında olur. İstər kosmos, istər musiqi, istər rəssamlıq, istərsə də teatr sahəsində həmin vəziyyətlə qarşı-qarşıya qalırıq. Heç bir uşağın sənət təhsili impressionist rəssamlıqdan və ya musiqi fəaliyyəti postmodern dövrün musiqi əsərlərindən başlayaraq musiqi ilə tanış olmur. Xarici müəlliflərin ədəbiyyat əsərlərini oxumağa başlayarkən də eyni yolu tutmaq lazımdır. Kitablarda tanışlıq tempi uşağın dil öyrənməyə başladığı yaşdan asılı olaraq tənzimlənə bilər. İngilis dili öyrənilirsə, məktəbəqədər yaşdan ali təhsilin son pillələrinə qədər, sonra nağıllardan postmodern ədəbiyyata gedən yolu mərhələlərlə və hərtərəfli keçmək olar.

Müasir dünya müxtəlif fəaliyyət növlərindən və situasiyalardan ibarətdir. Elm və texnologiyanın inkişafı nəticəsində davamlı olaraq yeni sözlər yaranır. Bu sözlər və ya anlayışlar bir dildə yaranır, lakin digər dillərdə tam qarşılığı olmur. Yeni yaranan sözlərin digər dillərdə də ekvivalentinin yaranmasına ehtiyac duyulur. Bu qanunauyğunluq təkcə yeni yaranan sözlər üçün deyil, dildə uzun müddətdir mövcud olan sözlər üçün də keçərlidir. Hər bir dildə elə anlayışlar var ki, onların tam mənasını ifadə edən söz tapmaq mümkün deyildir. Bu hadisə hər bir dilin unikalığının açıq sübutudur.

Yuxarıda dediyimiz kimi dil ədəbiyyatın əsasıdır. Ədəbiyyat və dil daima qarşılıqlı əlaqədə olduğuna görə dildə baş verən dəyişikliklər ədəbiyyata da təsir edir. Dil ədəbiyyatı əlçatan edir. Digər tərəfdən dildə anlaşılmasız sözlərin olması, ədəbi mətnin mənasını düzgün anlamağı çətinləşdirir. Xarici dilli ədəbiyyatın tədrisi zamanı ədəbi mətnlərdəki bəzi leksik vahidlərin tədrisin aparıldığı dilə tərcüməsi mümkün olmur. Xarici dilli ədəbiyyatın tədrisi zamanı bəzi söz və ifadələr var ki, tərcümə prosesində onların tərcümə edilməsi və ya əvəzlənməsi mətnin və ya nitqin bütünlüyünü pozmur. Bu söz və ifadələr jarqonlar, ata sözləri, dialektik ifadələr ola bilər. Belə sözlər həmin xalqın həyat tərzi ilə bağlı olan əşya, oyun, yemək adları, rütbə, pul vahidləri və s. ola bilər. Ekvivalentlərsiz leksika xarici anlayışla dəqiqliklə müqayisə etmək mümkün olmayan leksik vahiddir. Bu leksik vahidin digər hər hansısa bir dildə əsl mənasını ifadə edən söz və ya söz birləşməsi tapmaq mümkün

deyildir, çünki bu dil hadisəsi dilin, tarixin, mədəniyyətin, yerli xalqın psixologiyasının, özünəməxsusluğunun əsas göstəricidir. Misal olaraq milli xarakterli, məişətlə bağlı əşyaların, anlayışların, mücərrəd varlıqların adlarını bildiren və tərcüməsi qeyri-mümkün hesab edilən sözləri göstərmək olar. Bu səbəbdən bu ifadələri ekvivalentsiz leksik vahidlər hesab etmək olar. Aşağıdakı abzaslarda ekvivalentsiz leksikanın lakun və realia tiplərini, onların ədəbiyyatla bağlılığını, ədəbi mətnlərdə oynadığı rolu müzakirə edəcəyik. Lakunlara daha çox ingilis dilli ədəbiyyatda rast gəlirik.

Ekvivalentsiz leksik vahidlər sadəcə lakunlarla tamamlanmır. Ədəbi mətnlərlə işləyərkən tez-tez realialara da rast gələ bilərik. Reali lakuna nisbətən daha geniş yayılıb, müxtəlif dillərdə yazılan ədəbiyyat nümunələrində istifadə edilir. “Realilər - müəyyən bir coğrafi bölgəyə, mədəniyyətə, ölkəyə, qəbiləyə, həmçinin müəyyən tarixi dövrə aid xüsusi adları, əşyalar, anlayışlar, qavramlar, fenomenləri bildiren xüsusi sözlər və ya ifadələrdir”.[2, s.24] Bu söz qruplarının digər dillərdə qarşılığı olmadığından onların normal tərcüməsi mümkünsüz hesab edilir və tərcümə prosesinin tamamlanması üçün bu qrup sözlər xüsusi qaydada ötürülür. E.Allahverdiyevanın iri həcmli kitabında realyalar haqqında geniş məlumat verilmişdir. O yazır ki, “realiyalar iki dilin leksik səviyyədə tutuşdurulmasında, yaxud bir dildən digərinə tərcümə prosesində müəyyənləşdirilir. Bir xalqın dilində işlənən həmin xalqın maddi mədəniyyətinə, məişətinə, coğrafi mühitinə, ictimai tarixi xüsusiyyətlərinə aid əşyaların adını bildiren, konkret, başqa bir dildə işlənməyən, tərcüməsi izah tələb edən sözlər, obyekt ilə münasibətdə mənbə dildə mövcud olan realiyadır”.[1, s.71]Daha aydın olmağı üçün bir neçə misala nəzər salaq:

«Altmış beş *funt-sterlinq* on yeddi *şilling*. Bircə *penninizə* də toxunmayacağam».

[12, s.219]

«Doğurdan da onun bişirdiyi *spagetti* çəkdiyi şəkillərdən qat-qat yaxşı idi». [15, s.72]

«Belə deyirlər ki, mərhumun ili çıxdıqdan sonra *miss Ferrars Rocer Ekroyda* ələ gedəcək».[13, s.71]

«Onun xarici görkəmindən siz dərhal sezərsiniz ki, o *kreol* deyil».[19, s.12]

Nümunələrdən də görüldüyü kimi xarici dildə yazılan roman, pyes, məntlər dilimizə tərcümə olunsa da, bəzi söz və ya söz birləşmələrinin öz dilimizdə qarşılığını tapa bilmirik. Belə olduqda mətnin tam mənasını anlamaqda çətinlik çəkməmək üçün bu ekvivalentsiz vahidlərin mənasını başqa metod və üsullarla anlamağa çalışmaq lazımdır. Həmin metodlar aşağıdakılardır:

Müqayisəli-tarixi metod – bu metod xarici dilli ədəbiyyatda qarşıya çıxan ekvivalentsiz sözlərin tədrisin aparıldığı dildəki digər ifadələrlə müqayisəsi prinsipinə əsaslanır. Bu metod əsasında müxtəlif xalqların ədəbiyyatını müqayisə etmək mümkündür. Ədəbiyyat dərslərində bu metodun tədqiqinə nəzər salsaq:18-19- cu əsrlərdən bəhs edən əsərləri ədəbiyyat dərslərində tələbələrə öyrədərkən bəzi lakunları həmin dövrdə bizə məxsus digər lakunların köməyiylə izah edə bilərik. Misal üçün:

18-19 əsrlərdən başlayaraq İngiltərədə ziyalı kişilər başlarına “silindir” qoyurlar. Bu sözün mənasını bizim zadəgan kişilərin başlarına qoyduğu “papaq”la müqayisə edərək tələbələrin nəzərinə çatdırmaq olar. ədəbiyyatşünaslıqla bərabər bu üsul fərqli sosial və lingvistik elmlərdə istifadə edilə bilər.

Tədqiqat metodu – bu metod sözün etimologiyasının araşdırılması, onun necə yaranmasını müəyyən etməklə sözün mənasını tapmağa əsaslanır. Beləliklə, ədəbi mətnlərdəki ekvivalentsiz sözlərin anlamını oxucuya anlatmaq daha da asanlaşmış olur. Ədəbiyyatın tədrisi zamanı müəllimlər tələbələrə qarşılaşdıqları ekvivalentsiz leksik vahidləri izah etmək üçün sözün kökünü, yaranma tarixini açıqlayaraq mənasının anlaşılmasını təmin edir. Misal üçün:

Enn Hollanderin kitabında smokin sözünə rast gəlirik ki, bu sözü həm tədqiqat metodu, həm də illüstrativ metodla şagirdlərə anlata bilərik. Tədqiqat metodu istifadə etmək istəsək deyə bilərik ki, bu, 19-cu əsr İngiltərəsində ziyafətə qatılan bəylərin

tütün qoxusu onlara keçməməsi üçün tütün məhsullarından istifadə üçün ayrılmış otağa girərkən geyindikləri pencəkdir.

Reproduktiv metod – Öncəki mövzulardan öyrənilmiş məlumatların yenidən xatırlanaraq yeni məlumatın mənimsənilməsi üsuludur. Müəllimlər öncəki ədəbiyyat dərslərində tədris zamanı keçirilən bədii mətnlərdə rast gəlinən ədəbi ifadələrin yenidən xatırlanaraq yeni sözün tələblər tərəfindən daha yaxşı mənimsənilməsinə nail olur. Misal olaraq *fun* sözünü göstərmək olar ki, bir çox ingilis dilli mətnlərdə rast gəlinən bir sözdür. Müəllim öncəki mətnləri tələbəyə xatırladaraq sözün mənasını açmağa nail olur.

İllüstrativ metod – Bəzən xarici dilli ədəbiyyatlarda elə sözlərlə rastlaşırıq ki, onları şagirdlərə vizual yolla izah etmək daha səmərəli olur. Bu metodun köməyi ilə ədəbiyyatın tədrisi zamanı müəllimlərin sözügedən ifadəni tələbələrə vizual formada göstərərək mənasını izah etməsi mümkündür. Bu metod daha çox azyaşlı şagirdlər üçün effektivdir. Sadalanan metodlar arasında ən sadə və effektiv hesab oluna bilər. Misal üçün:

Jeyn Ostinin “Qürur və qərəz” əsərindəki *ball* sözünü izah etmək üçün illüstrasiyadan istifadə etmək daha məqsədə uyğundur.

Evristik və ya qismən axtarış metodu - Bu metod zamanı müəllim öyrənənlər üçün problemlə situasiya yaradır. Problemlə situasiya tədricən həll olunur, yəni şagirdlər müəllim tərəfindən verilən sual əsasında bir pillədən digər pilləyə addımlayırlar. Situasiya müəllim tərəfindən yaradılır, amma təhsil alanlar tərəfindən həll olunur və yerinə yetirilir. Başqa sözlə desək Ədəbiyyat dərslərində sözün mənasının və əsərin mahiyyətinin daha dəqiq anlaşılmasında sadəcə müəllimlər yox, şagirdlər də iştirak edir. Hər hansı bir bədii mətnə mütəmadi sözlərə rast gəldikdə, bunun mənası, xüsusiyyətləri haqqında məlumatın tapılması işini tələbələr həyata keçirir.

Ekvivalentlərsiz leksik vahidlər ədəbi mətnlərdə nə kimi rol oynayır? Lakunlar, realilər ədəbi əsərlərdə bəhs olunan dövrü, xalqın mənşəyini, tarixini, həyat tərzi,

coğrafi mühiti, mədəniyyətini öyrənməyə şərait yaradır. Müəllim ədəbiyyat dərində xarici dilli əsərləri tədris edərkən yuxarıda sadalanan təlim metodları vasitəsilə ekvivalentsiz sözlərin mənasını açmağa çalışır. Bu zaman müəllifin bəhs etdiyi fikr, təsvir etmək istədiyi dövr, mədəniyyət və onunla bağlı digər məsələlər şagirdlərə daha aydın şəkildə çatır. Beləliklə, ədəbiyyatı oxumaq bizi indiki kontekstimizdən çıxarır, zaman və məkan hüdudlarını aradan qaldırır. Məkan və zaman boyunca personajlarla qarşılıqlı əlaqə bizim başqa xalqların tarixi, mədəniyyəti, həyat təzi ilə bağlı məlumatsızlığımızı azaldır. Ekvivalentsiz leksik vahidlərin əsərdə işlənməsi zehni çevik olmağa, başqa nöqteyi-nəzərləri dərk etməyə – həyatı başqa yaşda, sinifdən və ya irqdən olan birinin gözü ilə görmək üçün şəxsi perspektivləri kənara qoymağı öyrədir.

Ekvivalentsiz leksik vahidlər hər hansı dilin unikal tarixi, sosioloji və etnik inkişafına məruz qalmanın başqa bir faktıdır. Dil tarixən inkişaf edən və özünü inkişaf etdirən bir sistemdir. Bu sistem açıqdır və real dünyanın mürəkkəbliyini əks etdirir. Ədəbiyyat və ədəbi əsərlər həmçinin mahiyyətə real dünyanın əksidir. İncəsənətin spesifik növü kimi ədəbiyyat qədim zamanlardan bu günə kimi insanın və cəmiyyətin həyatını bədii şəkildə əks etdirir. Hər hansı bir əsəri onun bütün inçəlikləri ilə başa düşmək üçün bu əsərin dilini mükəmməl şəkildə mənimsəmək lazımdır.

EKSPERİMENT

Eksperiment haqqında bəhs etməkdən öncə, vurğulamaq istərdim ki, eksperiment üç hissədən ibarətdir. Eksperimentin hər bir hissəsi konkret bir məqsədə xidmət edir. Birinci hissə müəyyənədicə xarakter daşıyır. Yəni bu mərhələ tədris olunanların ilkin vərdişlərinin səviyyəsini müəyyən etməkdən ibarətdir. Təyin olunmuş məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı mövqələrin icrası nəzərdə tutulmuşdur:

- Eksperimentdə iştirak edən kontrol və eksperiment qruplarının təyin edilməsi;
- Müəyyənədicə ekspert qrupun təyin edilməsi;
- Şagirdlərin vərdişlərinin səviyyəsini ifadə edən göstərcilərin müəyyən edilməsi;
- Şagirdlərin ingilis dilindəki bacarıqlarının səviyyəsini təyin edən obyektiv meyarların sistemləşdirilmiş şəkildə işlənilib hazırlanması;
- Eksperiment və kontrol qrupdakı şagirdlərin ingilis dilində vərdişlərinin cari səviyyəsini təyin olunmuş əsas meyarlar üzrə yoxlanılması;
- Müəyyənədicə eksperimentin nəticələrinin təyin olunmuş metodika üzrə təhlili.

Eksperimental tədrisin müəyyənədicə mərhələsində Mingəçəvir şəhər Mehdi Hüseynzadə adına 3 №li tam orta məktəbin 10-cu siniflərin şagirdləri iştirak etmişdir.

Müəyyənədicə eksperiment 2021/2022-ci tədris ilində mərhələli şəkildə həyata keçirilmişdir. Eksperimentdə 10-1 sinifindən 21 şagird, 10-2 sinifindən 22 şagird iştirak etmişdir. Eksperimentə cəlb edilmiş siniflər kontrol və eksperiment qruplarına bölünmüşdür.

Daha sonra eksperimentin müəyyənədicə mərhələsində iştirak edən şagirdlərin təlim fəaliyyəti üzrə motivasiya səviyyəsini müşahidə etmək və yoxlamaq üçün təcrübəli müəllimlərdən ibarət ekspert qrupu təşkil olunmuşdur. Təcrübəli müəllimləri bu işə cəlb etməkdə məqsədimiz nəticələrin daha obyektiv qiymətləndirilməsi və şəffaf olmasıdır. Müşahidə aparan və tələbələrin təlim

fəaliyyəti üzrə motivasiya səviyyəsini yoxlayan şəxsləri bundan sonra şərti olaraq “ekspert qrupu” adlandıracağıq.

Ekspert qrupununun eksperimentin müəyyənedici mərhələsində iştirak edən tələbələrin təlim fəaliyyəti üzrə motivasiya səviyyəsini yoxlaması və dəyərləndirməsi üçün aşağıdakı göstəriciləri təyin edirik:

Tələbat. Tələbat fərdin mövcudluğu və inkişafı üçün zəruri olan müəyyən məqsədlərə/obyektlərə olan ehtiyacı nəticəsində yaranan vəziyyətdir. Məhz buna görə də tələbat insan fəaliyyətinin əsas mənbələrdindən biridir. Tələbat fəaliyyətin motivi və mənbəyi olmaqla eyni zamanda onun nəticəsidir. Tələbatlar insanın fəaliyyətində ilkin istəkləridir, onun xarici aləmdən asılılığını ifadə edir və ona diqqət yetirir.

Maraq. Maraqlı idrak ehtiyacıdır, insanın nəyəyə marağıdır. Maraqlı xüsusi fəaliyyət növünə - ilkin tədqiqata uyğun gəlir. Maraqlı insanın fəaliyyətində ən yüksək səviyyəsi elmi-bədii və yaradıcı tədqiqatdır. Öyrənməyə maraqlı yaratmaq üçün ən vacib şərt fəaliyyət üçün geniş sosial motivlərin tərbiyəsi, onun mənasını dərk etməkdir. Təlimin zəruri şərtlərindən biri şagirdlərin təhsilin məzmununa və təlim fəaliyyətinin özünə maraqlının formalaşması və inkişafıdır. Tədris metodları nə qədər stimullaşdırıcı olarsa, şagirdlərin onlara maraqlı bir o qədər çox olar. Tapşırıqların həlli tələbələrə nə qədər aktiv axtarış fəaliyyəti tələb edərsə, şagirdlərin öyrənməyə maraqlı bir o qədər sabit olar.

Vəzifə. Vəzifə motivasiyanın struktur bir elementi kimi müəyyən bir məqsədə çatmağa yönəlmiş hərəkətlərin yerinə yetirilməsi prosesidir. Bu proses zamanı müəyyən bir problem qoyulur və həlli zamanı yaranan müəyyən çətinliklər, maneələr aradan qaldırılır.

Bələliklə, ekspert qrupu 2021/2022-ci tədris ilinin I yarımil ərzində eksperimental və kontrol qrup şagirdlərinin evdə oxu dərslərində (İngilis dili xarici dil kimi dərslərin çərçivəsində) iştirak etmiş və şagirdlərin təlim fəaliyyətini müşahidə etmişlər. Sonda tələbələrin təlim fəaliyyəti üzrə motivasiya səviyyəsi

“təlim fəaliyyətinə olan tələbat”, “təlim fəaliyyətinə olan maraq” və “təlim fəaliyyətində vəzifə” meyarları əsasında təhlil edilmiş, riyazi-statistik və müqayisə metodundan istifadə edilərək nəticələr hesablanmışdır. Müəyyənəddici mərhələnin konkret nəticələrini aşağıdakı cədvəldə ümumiləşdirmişəm:

Səviyyələr/ Göstəricilər	Yuxarı		Orta		Aşağı	
	Kontr. qrupu	Eksp. qrupu	Kontr. qrupu	Eksp. qrupu	Kontr. qrupu	Eksp. qrupu
Tələbat	33,3%	40,9%	38,2%	31,8%	28,5%	27,3%
Maraq	38%	50%	38,2%	27,2%	23,8%	22,8%
Vəzifə	33,3%	36,3%	33,3%	40,9%	33,3%	22,8%

(burada Kontr. - Kontrol qrupu, Eksp. - Eksperiment qrupu)

Cədvəldə qeyd olunmuş eksperimentin müəyyənəddici mərhələsinin eksperiment və kontrol qruplar üzrə nəticələrini müqayisə etdikdə məlum olur ki, eksperiment və kontrol qrup şagirdlərin motivasiyası fərqlidir, bu ən çox yuxarı səviyyənin göstəricisində hiss olunur. (Müəyyən edilmiş fakt siniflərin təmayülü ilə bağlıdır).

Eksperimentin ikinci mərhələsində növbəti məqsədləri irəli sürmüşəm:

- Zəruri olan pədaqoji faktorları müəyyən etmək;
- Təklif edilən metodik model əsasında eksperimental tədrisi təşkil etmək.

Keçirilən dərslərin müqayisəsini aşağıdakı cədvəldə aydın görmək olar:

Qruplar	Kontrol qrup	Eksperimental qrup
Tələbələrin sayı	21	22
Əldə edilən bilik	70%	80%
Dildən istifadə	55-65%	75-80%
Fəallıq	70%	80%
Əməkdaşlıq	75%	85%
Motivasiya	70%	90%

Bələliklə, aparılan eksperimentdən aşağıdakılar məlum oldu ki:

- üsulların seçilməsi tədrisin keyfiyyətinə təsir göstərir;
- müəllim model olaraq, kommunikasiyanı təmin etməyi bacarmalıdır;
- əməkdaşlıq və motivasiya səviyyəsi bilik səviyyəsi ilə əlaqəlidir;
- müəllim tədris zamanı məsul şəxs kimi həm metodik, həm pedaqoji və psixoloji biliklərə sahib olmalıdır və onlardan ən effektiv şəkildə istifadə etməyi bacarmalıdır.

İndi isə eksperimentimizə keçid alaq.

Müasir texnologiya zamanı şagirdlərin get-gedə ədəbiyyata və müxtəlif bədii mətnlərə olan maraqları azalır. Texnogen dövrdə şagirdlər məlumatı hazır şəkildə əldə etməyə öyrəşiblər. Sintez və analiz olmadan hazır faktlarla işləməyi üstün tuturlar. Bu proseslər hamısı şagirdlərin təxəyyül və kommunikativ bacarıqlarının zəifləməsində öz əksini tapır. Lakin eyni zamanda, qlobalaşmış dünyada hər bir mütəxəsis qarşısında fərqli dillərə sahiblənmək tələbatı durur. Müasir metodikalarda, biz dil öyrənmənin müxtəlif modelləri ilə qarşılaşa bilərik. Bu məlum bir faktdır ki, ədəbiyyat və dil bir biri ilə sıx, ayrılmaz şəkildə bağlı elmlərdir. Xarici dilin tədris metodikasının ilkin metodikası əbəs yerə Grammar-Translation metodu hesab edilmir. Biz bilirik ki, bu metodun əsası müxtəlif bədii mətnlərin tərcüməsi və hətta onların əzbərlənməsini nəzərdə tutur. Müasir kurikulum üsullarında şagirdlərin İngilis dilinə sahiblənməsinin əsas üsülü müxtəlif mətnlərin işlənməsi hesab olunur. Yəni dil tədrisi dedikdə, ağıla gələn ilk fikir ədəbi mətnlərlə işləməkdir. Bir dilin ədəbiyyatını öyrənmək bunun üçün ən üstün usullardan biri hesab edilə bilər. Bizim qarşımızda duran problemi - ədəbiyyata olan marağın azalmasını - ədəbiyyatın və bədii mətnlərin tədrisi zamanı dil faktorunu nəzərə alaraq aradan qaldıra bilərik.

Təqdim etdiyimiz problemi təsdiqləyən bir araşdırmanı təklif edirik: O Henrinin “Sonuncu yarpaq” əsəri əsasında şagirdlərin ingilis dili bacarıqlarını artırmaq və şagirdlərin mövcud bacarıqları əsasında həmin əsəri mənimsəmə prosesini həyata keçirtmək.

İndi isə təcrübənin vəzifələrini, meyarlarını və metodologiyasını təsvir edək. “Sonuncu yarpaq” sevgi və həyat ideyasını yenidən müəyyənləşdirən gözəl bir hekayədir. Bu hekayə, Kiçik Qrinviçdə baş verir və birlikdə yaşayan iki gənc qadın Syu, Jonsi və həmçinin onlarla bir binada yaşayan yaşlı bir kişi haqqındadır. Həyətlə dözümlülük və nəyin bahasına olursa olsun arzularına çatmaq haqqındadır. Bu hekayə bizə mübarizə aparmağı öyrədir və səvğinin müxtəlif formalarını göstərir. Lingvistik baxımdan isə bu qısa hekayə dialektlərlə zəngindir və bizim mövzümüzla bir başa əlaqəlidir - ədəbiyyatın tədrisində dil əsaslı fəaliyyətin rolu. Eksperiment üçün vəzifələr:

1. Əsər nə üçün “Sonuncu yarpaq” adlanmışdır?
2. Qəhrəmanların dili onları necə xarakterizə edir?
3. Müəllifin dili qəhrəmanları necə xarakterizə edir?

Üç vəzifənin hər birinin funksiyasını izah edək:

Birinci vəzifənin araşdırılması zamanı şagirdlər o nəticəyə gələcəklər ki, hekayənin adı özündə bir simvol daşayır və məhz mətnin əsas mənasını ifadə edir. Vərəmdən ölməyə hazırlaşan qadın bütün ümidlərini pəncərədən gördüyü yarpaqla bağlayır və sonuncu yarpağın düşməsi ilə sonun gəlməsinə inanır. Burada dilin bənzətmə ifadəli funksiyasını müşahidə edə bilərik, Jonsi öz həyatın sonunu ağacın həyatın sonu ilə əlaqələndirir.

İkinci vəzifə bir başa qəhrəmanların xarakteri anlamasıyla bağlıdır. Bir qəhrəmanı canlı birisi kimi yaxşı anlamaq istəyiriksə, ilk növbədə onun nitqinə, istifadə etdikləri sözlərə diqqət yetirməliyik. Qadınların arasında baş verən dialoqlar çox vaxtı natamam cümlələrlə xarakterizə olunur. Və bu Syu ilə Jonsinin psixoloji durumu ilə bağlıdır – onların ümitsizliyini, xəstəlik nəticəsində sönən həyatı əks etdirir. Baxmayaraq ki, üç baş qəhrəmandan ikisi rəssamdır və incəsənət adamıdır, onların nitqi çox sadədir.

Bu məqamdan biz tədricən üçüncü vəzifəyə də yaxınlaşırıq. O. Henri bu sadə nitqlə oxuyucunu bu fikirə getirir ki, şah əsəri sadəlikdədir. Berman həyat boyunca hec bir möhtəşəm rəsm cekməmişdi, amma onun cekdiyi sonuncu yarpağı sadəliyə baxmayaraq, həyatın şah əsəridir, çünki başqa bir insana həyat bağışlayır. Onun nitqi və tələffüzü dialektlərlə zəngindir və bu bir daha onun sadəliyini sübut edir. Bu sadəlik onun genişürəkliyinin bir sübutudur. Bu dialektlər O. Henri tərəfindən əsərə gətirilir və qəhrəman birisini xalqa yaxın edir, çünki dialektlər ən çox xalqa məxsusdur.

Birinci tapşırıq şagirdlərin 85% tərəfindən düzgün, 15% tərəfindən yalnız cavablandırılmışdır. İkinci və üçüncü vəzifə dil analizi ilə daha dərin bağlı olduğu üçün daha aşağı nəticəylə yekunlaşmışdır.

Eksperimentin təhlili bir sənət əsərinin dil vasitəsi ilə mənasını anlamaqda oxucuların səhvlərini ümumiləşdirməyə və onların xarakterik səbəblərini müəyyən etməyə imkan verir:

1. Qavrayışın səthi olması. (Daha çox öyrənmək üçün yox tanış olmaq üçün oxudan istifadə)
2. Dili dərindən bilməmək. (Dialektlərin istifadəsi və s. hansı məqsəd daşıya bilər)
3. Oxu əvvəli bazası olmaması (Müəllifin əvvəlki əsərləri ilə və bioqrafiyası ilə tanış olmamaqları)

Eksperimentdə iştirak edən şagirdlər üç səviyyə görə fərqlənirdi:

I – dil bacarıqları aşağı səviyyədə olduğuna görə mənimsəməyi bacarmayan şagirdlər

II – motivasiyaları nisbətən aşağı olduğuna görə tam cəhd göstərməyən şagirdlər

III – motivasiyaları və dil bacarıqları bir birini tamamlayan şagirdlər.

Eksperimentin sonunda bunu vurgulaya bilərik ki, bir şagirdin xarici dilli ədəbiyyata olan marağı, onu mənimsəməsi bir başa şagirdin dil bacarıqlarından və dilin nə dərəcəyə bildiyindən asılıdır.

NƏTİCƏ

Ədəbiyyat və dil əlaqəli elmlərdir və onlar tarix boyunca ayrılmaz şəkildə qarşılıqlı bir-birlərinə təsir göstərirlər.

Məlumdur ki, ədəbiyyatı mənimsəmək üçün şagird fəal dil daşıyıcısı olmalıdır.

Dil yalnız ədəbiyyatla deyil, insanın ən ilkin təfəkkür prosesi ilə - düşünməklə sıx əlaqəlidir, insanın özü haqqında olan fikirlər belə dilindən asılıdır. Dil ədəbiyyat tədris vasitələrindən ən zəngini və zərurisi hesab edilə bilər. Ədəbiyyat isə dilin ən zəngin modelidir.

Dissertasiyanı yazarkən apardığımız araşdırmalar nəticəsində xarici dilin tədrisinin ədəbi mətnlər vasitəsilə daha səmərəli təşkil oluna biləcəyə qənaətə gəldik. Ədəbi mətnin yaradıcı vasitəsi isə dildir. Qəhrəmanın nitqi, müəllifin sözləri, ifadəli vasitələr, zaman və məkan, qıssası, əsərlə bağlı hər bir element dil vasitəsi ilə yarandığını aşkarladıq. Belə nəticəyə gəldik ki, ədəbiyyatın düzgün mənimsənilməsi şagirdin dil bacarıqları ilə əlaqəlidir, eyni zamanda bir öyrənənin dil bacarıqları nə qədər yüksək olsa bir əsərin anlaşılması o qədər rahat olacaqdır. Bizə belə aydın oldu ki, mətni düzgün anlamaq üçün dil ədəbi normalarını bilmək bir şagird üçün yetərli deyil. O həmçinin dildəki frazeoloji birləşmələri, dialektləri, lakunaları, realiyaları və s. bilməlidir. Ədəbiyyat eyni zamanda bir şagirdin xarici dildə olan 4 dil bacarığını, yəni oxuma, yazma, dinləmə və danışma bacarıqlarını inkişaf etdirə bilər.

Apardığımız araşdırmalar nəticəsində, bunu deyə bilərik ki, xarici dil və ya ədəbiyyatını tədris edən müəllim dərslərin mehsuldar təşkili üçün bu iki fənnin davamlı inteqrasiyasını nəzərdə saxlamalıdır. Xarici dilin tədrisi zamanı siniflərdə istifadə olunan ədəbi mətnlərin şagirlərin dil bacarığına, psixologiyasına uyğun olmasına və bir mətnin şagirdin dil bacarıqlarını necə inkişaf etdirməsinə nəzarət etməlidir.

Tədqiqat işinin nəticəsi kimi aşağıdakıları qeyd edirik:

1. İşin yazılmasında dünya ədəbiyyatında tanınmış yazıcıların əsərləri nümunə kimi gətirilib və təhlil edilib.

2. İşin yazılmasında aparıcı mütəxəssislər və görkəmli alimlərim Crystal, Ghosn, Lazar, Carter və digər metodistlərin əsərlərindən geniş istifadə edilmişdir.

3. Tədqiqatın işinin əsas məqsədi olan dil vasitəsiylə ədəbiyyatın öyrənilməsi barəsində eksperiment keçirilmişdir.

4. Tədqiqat işinin yazılması prosesində aşağıdakı problemlər diqqətlə araşdırılmışdır:

a) dil ədəbi mətnlərdə necə istifadə olunur?

b) əsərlərdə dilin funksiyası nədir?

c) ədəbi mətni anlamaq üçün hansı dil bacarıqları zəruridir?

d) ədəbi mətn dil dərslərində necə səmərəli istifadə edilə bilər?

e) ədəbi mətnlərin təhlili və onlarla işləmə hansı dil bacarıqları inkişaf etdirir?

ə) bacarıqdan asılı olaraq dərstdə hansı növ mətn və ya tapşırıqın istifadəsi daha faydalıdır?

g) mətnlər hansı faktorlar əsasında seçilməlidir?

5. İşin yazılmasında aşağıdakı tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir:

a) tədris prosesində modelləşmə situasiyası;

b) müşahidə prosesi;

c) qabaqcıl İngilis dili müəllimlərinin iş təcrübələrinin öyrənilməsi;

d) əsərlərin təhlil prosesi.

6. Tərtib edilmiş material həm ədəbiyyat müəllimlərinə, həm dil öyrənənlər üçün nəzərdə tutulmuşdur.

7. Metodlar və yanaşmalar müxtəlif yaş kateqoriyası üçün nəzərdə tutulmuşdur.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

a) Azərbaycan dilində

1. Allahverdiyeva E. “Bədii tərcümənin linqvistik problemləri” Bakı, 1997.
2. Quliyeva A. “İngilisizmlər və tərcümə” Bakı, 2008
3. Məmmədquluzadə S. “Hekayələr”, Qanun nəşriyyatı, 2017
4. Haqverdiyev Ə. “Seçilmiş əsərləri:I cild”, Bakı, 2005

b) Rus dilində

5. Бронте Ш. «Джейн Эйр», Эксмо, 2011
6. Верн Ж. «20.000 лье под водой», Клуб семейного досуга, 2012
7. Волков И. Ф. Теория литературы, М., 1995
8. Горький М. «На дне», аудиокнига
9. Диккенс Ч. «Повесть о двух городах», Азбука-классика, 2010
10. Ефимов А. И. Стилистика художественной речи, М., 1959
11. Конан Дойл А. «Знак четырех», Азбука, 2017
12. Кристи А. «Тайна египетской гробницы» Беларусь, 1991
13. Кристи А. « Убийство Роджера Экройда» «Издательство «Э», 2016
14. Лермонтов М. «Герой нашего времени», Азбука-классика, 2009 Рид М.
«Всадник без головы», Харьков, 1995
15. Моэм С. «Луна и грош», АСТ, 2014
16. Островский «Гроза», Государственное издательство Художественной литературы, 1959
17. По, Э. Золотой Жук / Э.А. По. – М.: Эксмо-Пресс, 207.
18. Рейман Е.А. О роли инициальных детерминатов предложения в структуре текста. // Общественно-политический и научный текст как предмет обучения иностранным языкам. – М.: Наука, 1987 – с. 38-52
19. Рид М. «Всадник без головы», Харьков, 1995
20. Ролинг Дж. «Гарри Поттер и тайная комната», Росмэн-Пресс, 2001
21. Твен М. «Приключения Гекльберри Финна», Стрекоза, 2018
22. Темирбулатова А. Б. Художественное время и пространство: их значение и функции // Вестник КазГУ, Серия филологическая -2001 - № - с.60-67
23. Толстой Л. Н. «Война и мир», «Лексика», 1996
24. Тургенев И. С. «Дворянское гнездо», «Наука», 1981 Горький М. «На дне», аудиокнига
25. Хализев В.Е. Теория литературы, М. ,2007
26. Шоу Б. «Пигмалион», Агау Библиотека драматургии ФТМ, 2015

c) İngilis dilində:

27. Abdulmughni, Saleh, A. S. (2016). Teaching skills through literature. *International Journal of Applied Linguistics & English Literature*, 5 (20) pp.10-16.
28. Adam, A. A. S., & Babiker, Y. O. (2015). The role of literature in enhancing creative writing from teachers' perspective. *English Language and Literature Studies*, 5(1), 109-118.
29. Aghagolzadeh, F., & Tajabadi, F. (2012). A debate on literature as a teaching material in FLT. *Journal of Language Teaching and Research*, (3)1, 205-210.
30. Alemi, M. (2011). The use of literary works in an EFL class. *Theory and Practice in Language Studies*, 1(2), 177-180.
31. Amer, A. (2003). Teaching EFL/ESL Literature. *The Reading Matrix*, 3, 2, 63- 73
32. Atmaca, H. & R. Gunday. (2016). Using Literary Texts to Teach Grammar in Foreign Language Classroom. *Participatory Educational Research (PER)* 4, 127-133.
33. Babaeae, B., & Yahya, W. R. W. (2014). Significance of Literature in Foreign Language Teaching. *International Education Studies*, 7(4), 80-85.
34. Barry, Peter (2002). *Beginning Theory: An Introduction to Literary and Cultural Theory*. Manchester University Press
35. Bland, J. (2019). Learning through literature. In S. Garton and F. Copland (Eds.), *The Routledge handbook of teaching English to young learners* (pp. 269-287). New York: Routledge.
36. Brown, H. Douglas, (2000). *Teaching by Principles*. US: Pearson ESL.
37. Brumfit, C.J., & Carter, R.A. (1986). *Literature and Language Teaching*. Oxford: Oxford University Press.
38. Brumfit, C. J. (1983). *Teaching Literature Overseas: Language-based Approaches*. Oxford: Pergamon Press
39. Carter, R., & Simpson, P. (1989). *Language, Discourse and Literature. An Introductory Reader in Discourse Stylistics*. London: Unwin Hyman.
40. Ceylan, N. O. (2016). Using short Stories in Reading Skills Class. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 232 (2016) 311 – 315.
41. Chen, Y-M. (2006). Using children's literature for reading and writing stories. *Asian EFL Journal*, 8(4), 210–232.
42. Collie, J., and Slater, S. (1987). *Literature in the language classroom. A resource book of ideas and activities*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
43. Custodio, B. and M. Sutton. (1998). Literature-Based ESL for Secondary School Students in *TESOL Journal*. 7(5), 19-23.
44. Eagleton, T. (1996). *Literary Theory: An Introduction*. Blackwell: Oxford

45. Erkaya, O. R. (2005). Benefits of using short stories in the EFL context. *Asian EFL Journal*, 8, 1-13.
46. Fish, S. (1981). *Is There a Text in This Class?* Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
47. Fogal, G. G. (2010). EFL Literature Studies: Student Feedback on Teaching Methodology. *Asian EFL Journal*, 12(4), 61-76.
48. Ghosn, I. K. (2002). Four good reasons to use literature in primary school ELT. *ELT Journal*, 56(2), 172-179
49. Hall, G. (2001). The Poetics of Everyday Language. In J. McRae (Ed.). *Reading Beyond Text: Processes and Skills*. CAUCE, 24 Sevilla: Universidad de Sevilla.
50. Hanauer, D. (2001). Focus-On-Cultural understanding: Literary Reading in the Second Language Classroom. *CAUCE, Revista de Filología y Didáctica* (24), 389-404.
51. Harmer, J. (1984). *The Practice of English Language Teaching*. London: Longman.
52. Hill J. (1994) *Using literature in language teaching*, London: Macmillan
53. Hirvela, A. (2005). ESL students and the use of literature in composition courses, *Teaching English in the Two-Year College*, 33(1), 70–77.
54. Hismanoglu, M. (2005). Teaching English through literature. *Journal of Language and Linguistic Studies*, 1(1), 53-66.
55. Keshavarazi, A. (2012). Use of Literature in Teaching English. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 46, 554-559
56. Kramsch, C. *Culture in Foreign Language Teaching*. *Iranian Journal of Language Teaching Research*, 1 (1), 57-78.
57. Langer, J. A (1995). *Envisioning literature: Literary Understanding and Literature Instruction*. New York: Teachers College Press.
58. Larsen-Freeman, D., and Anderson, M. (2011). *Techniques and principles in language teaching* (3rd ed.). New York, NY: Oxford University Press.
59. Lazar, G. (1993). *Literature and language teaching: A guide for teachers and trainers*. Cambridge: Cambridge University Press.
60. McRae J., “*Literature with a small ‘l’*”, London, Macmillan
61. Naji, J., Subramaniam, G., and White, G. (2019). *New approaches to literature for language learning*. Switzerland: Palgrave Macmillan.
62. Ögeyik, M. C. (2007). Attitudes of the Students in English Language Teaching Programs towards Literature Teaching. *Eurasian Journal of Educational Research*, (29), 1-27.
63. Paran, A (1998). Helping learners to create and own literary meaning in the ELT classroom. *Ideas: The APIGA Magazine*, 1, 6-9.

64. Paran, A. (2008). The Role of Literature in Instructed Foreign Language Learning and Teaching: An Evidence-based Survey. *Language Teaching*, 41(4), 465-496.
65. Pardede, P. (2011). Using short stories to teach language skills. *Journal of English Teaching*, 1(1), 14-27
66. Poe E. *The Gold-Bug*. N.Y.: Dover Publications, 1991. – 121p.
67. Richards, J; Rodgers, Th. (2007). *Approaches and Methods in Language Teaching*. Cambridge: Cambridge University Press.
68. Sage, H. (1987). *Incorporating literature in ESL instruction*. New Jersey: Prentice-Hall.
69. Savvidou, C. (2004). An Integrated Approach to the Teaching of Literature in the EFL Classroom. *The Internet TESL Journal* (12).
70. Scott, V. M., & Tucker, H. (2002). *SLA and the Literature Classroom: Fostering Dialogues*. Boston, MA: Heinle.
71. Shaw G. B. *Pygmalion*, Freeditorial
72. Swaffar, J. K. (1985). Reading Authentic Texts in A Foreign Language: A Cognitive Model. *MLJ*, 69, 15-34.
73. Tehan, P., Yuksel, D., & Inan, B. (2015). The Place of Literature in An English Language Teaching Program: What Do Students Think About It? *The Reading Matrix*, 15(2), 45-52.
74. Tevdovska, E. S. (2016). Literature in ELT setting: Students attitudes and preferences towards literary texts. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 232, 161-169.
75. Ur, P. (1996). *A Course in Language Teaching: Practice and Theory*. Cambridge: Cambridge University Press
76. Yilmaz, C. (2012). Introducing Literature to an EFL Classroom: Teacher's Instructional Methods and Students' Attitudes toward the Study of Literature. *English Language Teaching*. 5(1), 86-99.
77. Zengin, B., Basal, A., and Yukselir, C. (2019). Investigation into the perceptions of English teachers and instructors on the use of literature in English language teaching. *The Reading Matrix: An International Online Journal*, 19(1), 155- 166.

Linklær:

78. <http://gorkiy-lit.ru/gorkiy/articles/article-218.htm>
79. <https://filsov.ru/78-vremya-i-prostranstvo.html>
80. https://www.researchgate.net/publication/322883991_In_What_Way_is_Literature_Seen_as_Authentic_Materials_for_Language_Teaching \
81. <https://www.hisour.com/ru/aesthetic-interpretation-35911>
82. <https://edu02.ru/az/sootnoshenie-filosofii-i-nauki-literaturovedenie-i-ego-okrestnosti/>

